

PHOENIX

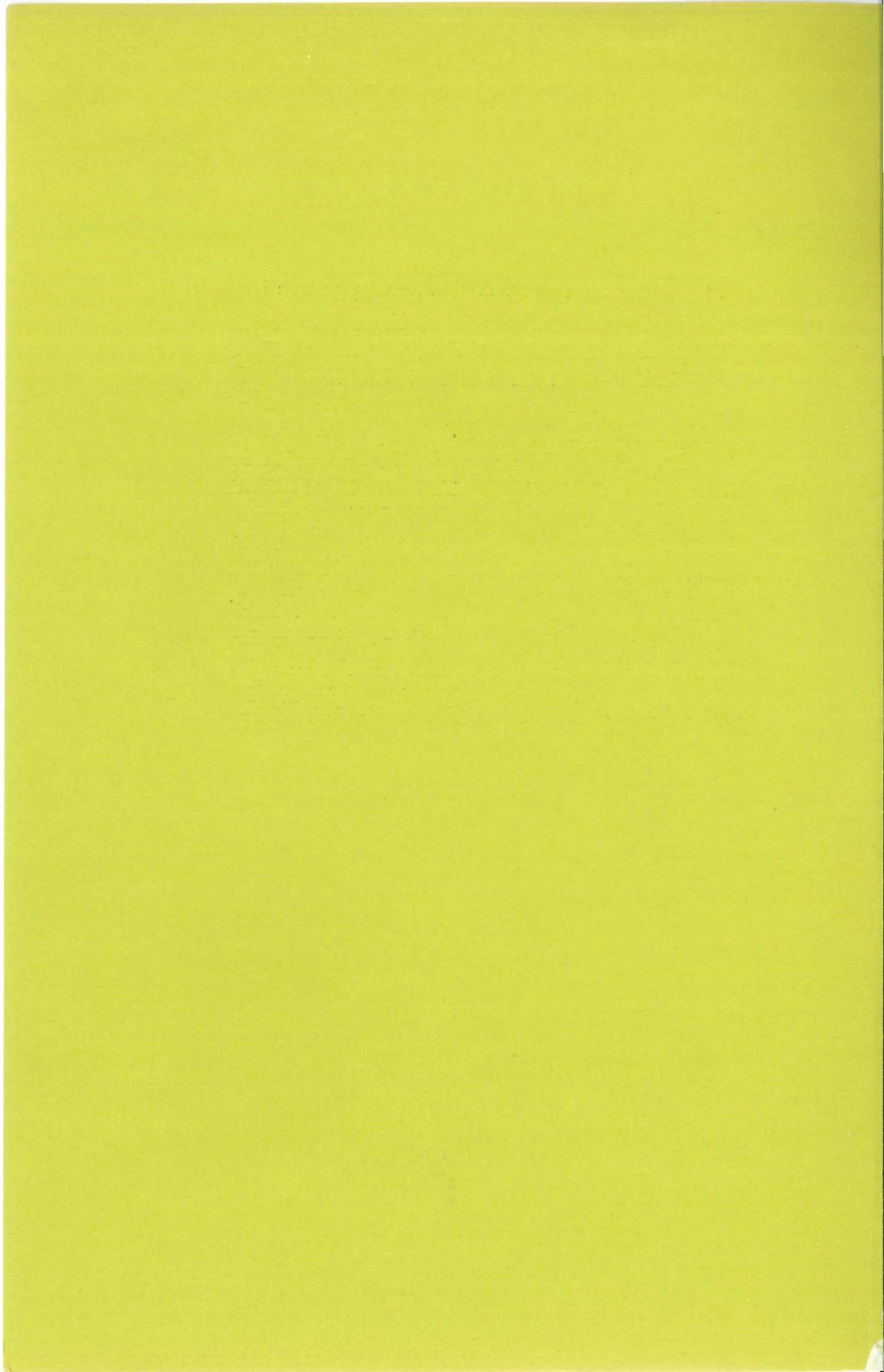
Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

23 - 1977

LEIDEN
1978

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Fig. 1. De bibliotheek- en archiefkamer van het koninklijk paleis uit Ebla - Tell Mardich (ca. 2400 v. C). In de wanden en in de bodem ziet men vierkante en ronde gaten waarin de latten en palen bevestigd waren van de houten schappen, waarop de kleitabletten oorspronkelijk stonden opgesteld. Zie elders in dit nummer het artikel van K. R. VEENHOF over Ebla - Tell Mardich.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	2
Personalia et facta orientalia	3
Ebla - Tell Mardich K. R. VEENHOF	7
Landbouwgrond en eigendom in het Oude Mesopotamië W. F. LEE- MANS	25
De Uruk-Nederzetting op de Jebel Aruda . . . G. VAN DRIEL	42
Over de reconstructie van de Sumerische letterkunde H. VANSTIPHOUT	65
Over het dateren van Dodenboeken . . . M. HEERMA VAN VOSS	84
Boekennieuws	89

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt *f* 30.— per jaar; voor jeugdleden en studenten *f* 15.00. Hiervoor ontvangen zij Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het Jaarbericht Ex Oriente Lux en de serie Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in: Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, Leiden; tel. 071-123682; postgiro: 229501; Bank: AMRO Leiden, rek. no 45.18.09.009. Redactie Phœnix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (sem. filologie en geschiedenis; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent); Prof. dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Prof. dr. J. ZANDEE. Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

Jaarvergadering 1977

De Jaarvergadering 1977 van het Genootschap werd gehouden op zaterdag 18 juni te Amsterdam en door ca. 70 leden bijgewoond. Tijdens het huishoudelijk gedeelte bleek dat het Genootschap een bevredigend jaar achter de rug heeft. Ruim 60 lezingen werden in de verschillende studiekringen georganiseerd. De achterstand in de uitgave van *Phœnix* kon voor een belangrijk deel worden ingelopen. Een nieuw nummer in de reeks „Mededelingen en Verhandelingen” is in druk. Financieel gezien bleken inkomsten en uitgaven — na verrekening van de achterstand in de uitgave van *Phœnix* — elkaar juist te dekken. De ontwikkeling van diverse kosten (met name drukkosten, portiekosten en de kosten van het lezingenprogramma) dwingt echter tot waazaamheid. De vergadering machtigde het bestuur om met ingang van het verenigingsjaar 1978/79, voor het eerst na vele jaren, de contributie te verhogen tot *f* 30.— (jeugdleden: *f* 15.—). De studiekringen zullen de sprekerslijst, die voorbereid wordt door Dr. DE GEUS, vroeger dan vorig jaar ontvangen en kunnen tevens aan het begin van het lezingenseizoen, nog vóór de eerste

voordracht, een uitkering van f 100.— tegemoet zien ter bestrijding van de te maken kosten. Tijdens de volgende jaarvergadering, die vermoedelijk in juni gehouden zal worden, moet een beslissing genomen worden over de status van de vereniging, i.v.m. het in werking treden van het nieuwe verenigingsrecht (krachtens boek 2 van het Nieuw Burgerlijk Wetboek). Dit zal tevens aanleiding zijn om statuten en huishoudelijk reglement kritisch te toetsen.

Nieuwe publicaties

In 1977 is als deel 19 in de reeks „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” verschenen: Prof. dr. J. ZANDEE, „*The Teachings of Silvanus*” and *Clement of Alexandrine*. Het is een studie over de relatie tussen de opvattingen en terminologie van het koptisch-gnostische geschrift „*The Teachings of Silvanus*” (deel uitmakend van Codex VII van Nag Hammadi) en de denkwereld van Clemens Alexandrinus. Deze uitvoerige studie, die dit gnostische geschrift plaatst tegen de achtergrond van het hellenistische Christendom, vooral van de 2e eeuw n. Chr., onderzoekt hoe de in die periode tussen Christelijke theologie enerzijds en Laat-Stoïsche en Middel-Platonische filosofische opvattingen en morele leringen anderzijds ontstane synthese, doorwerkt in het wijsheids-geschrift van „*Silvanus*”, die in eerste instantie een volksprediker was. Dit boek van VIII + 166 pag. kost voor leden f 35.— voor niet leden f 55.—.

Jaarbericht no. 25 (1977/78) is inmiddels naar de drukker gegaan. Nadere mededelingen over inhoud en prijs volgen later. Reeds nu kan medegedeeld worden, dat dit nummer o.a. een volledige, geïllustreerde beschrijving van de Mesopotamische rolzegels in het Allard Pierson Museum, van de hand van Drs. D. J. MEIJER, zal bevatten.

PERSONALIA ET FACTA ORIENTALIA

Professor De Liagre Böhl overleden

Op 16 november 1976 overleed te Nijmegen, 94 jaar oud, Prof. dr. FRANZ MARIUS THEODOR DE LIAGRE BÖHL. Hij was de nestor van de nederlandse Assyriologie, die er door zijn publicaties, zijn lezingen, en door zijn omvangrijke verzameling spijkerschrifttabletten en oudheden (de „Böhl-Collectie”, thans bewaard in het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden), zeer veel toe heeft bijgedragen om in brede kring belangstelling te wekken voor de culturen van het oude Nabije Oosten, inzonderheid voor die van

Mesopotamië. Hij stond dan ook in 1933 mede aan de wieg van „Ex Oriente Lux”, dat in hem een van zijn pioniers en een eminent erelid verliest. Hij zal bij velen blijven voortleven door zijn boeiende lezingen, die na jaren nog niet in de herinnering vervaagd blijken te zijn; door zijn artikelen in het Jaarbericht, waarin hij op geheel eigen wijze het literaire, vooral poetische, aspect

*Prof. De Liagre Böhl
op negentigjarige
leeftijd.*

van de oude teksten met hun „geistesgeschichtliche” betekenis, naar voren wist te brengen; en vooral door zijn persoonlijke belangstellingen en vele contacten die hij tot het laatst toe met graagte onderhield. Prof. Böhl verstond de kunst om Oude Testament en Oude Nabije Oosten op boeiende wijze met elkaar te verbinden, en zo de belangstelling voor het bekende te verdiepen tot die voor het nieuwe. Naast zijn persoonlijkheid en woordkunst was het ook zijn vertrouwdeheid met de materiële cultuur en de wereld van het Oude Nabije Oosten zelf — die hij door opgravingen en studiereizen leerde kennen, en waarvan zijn omvangrijke collectie foto's getuigenis aflegt — die hem tot een deskundige en boeiend gids op dit veelal onbekende gebied maakte. Ook hiervan plukt „Ex Oriente Lux” nog steeds de vruchten.

Tot het laatst toe bleef hij zich voor zijn vakgebied en vakgenoten interesseren. Hij las niet alleen, maar schreef ook. Het is niet verwonderlijk dat hij daarbij in de laatste jaren een voorliefde had voor onderwerpen, die hij tientallen jaren geleden voor het eerst had bestudeerd en die toen in het centrum

van de belangstelling stonden, zoals de problemen rond „Babel und Bibel”. Zijn laatste artikelen in het *Jaarbericht* waren opnieuw aan dit thema gewijd (in de nos. 16 en 17). In 1975 verscheen zijn laatste studie: een heruitgave en herinterpretatie van de interessante spijkerschriftbrief uit Sichem (oorspronkelijk in *ZDPV* 49 van 1926 gepubliceerd), „Der Keilschriftbrief aus Sichem” in *Baghdader Mitteilungen* 7, 1974, 21-30 (Festschrift A. Moortgat), waarmee hij in zekere zin aanknoopte bij zijn proefschrift uit 1909 (Leipzig), *Die Sprache der Amarnabriefe, mit besonderer Berücksichtigung der Kanaanismen*, en een wetenschappelijke cyclus zich haast harmonisch sloot.

Het is binnen het bestek van *Phœnix* moeilijk een *in memoriam* te schrijven dat Prof. DE LIAGRE BÖHL, zijn persoon en werk, recht doet. Dat zal door Prof. dr. R. BORGER, één van zijn leerlingen, in het eerstvolgende nummer van het *Jaarbericht* gebeuren. Voor een bibliografie van Prof. DE LIAGRE BÖHL zij hier verwezen naar de lijst in zijn *Opera Minora* uit 1953 (nos. 1-281), voortgezet in de feestbundel *Symbolae biblicae et mesopotamicae Francisco Mario Theodore De Liagre Böhl dedicatae* (Leiden 1973), p. 412-416 (nos. 282-321) (vgl. ook *Phœnix* 18 (1972) 119).

Benoemingen en promoties

Tot opvolger van Prof. dr. R. FRANKENA als hoogleraar in het Hebreeuws, het Akkadisch en de Oudheidkunde van Palestina werd in 1976 aan de Rijksuniversiteit te Utrecht benoemd dr. M. WEIPPERT. Professor WEIPPERT is voor hen die zich bezig houden met het Oude Testament en het Oude Nabije Oosten vermoedelijk geen onbekende, dankzij zijn critische overzichten over de archeologie van Palestina in het *ZDPV* en vooral door zijn boek *Die Landnahme der israelitischen Stämme in der neueren wissenschaftlichen Diskussion* (1967). Meer recent verschenen van zijn hand artikelen over de geschiedenis van Syrië-Palestina ten tijde van het Nieuwassyrische rijk, over de interpretatie der Assyrische koningsinscripties, over „Heiliger Krieg” in Israel und Assyrien” (*ZAW* 84, 1972) en over de semitische nomaden van het 2e millennium v. C. (*Biblica* 55 v., 1974 v.).

Op 10 november 1976 promoveerde drs. M. STOL, wetenschappelijk medewerker aan het Assyriologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden, en secretaris van Ex Oriente Lux, tot doctor in de letteren met een proefschrift *Studies in Old Babylonian History*; promotor was Prof. dr. F. R. KRAUS. Het proefschrift bestudeert een aantal problemen van chronologische, politieke en sociale aard van de Oudbabylonische periode. Behandeld worden de jaarnamen van Warad-Sin, Rim-Sin (op grond van een nieuwe lijst met jaar-

namen) en Hammurabi (met bewijzen voor Hammurabi's militaire successen diep in Noord-Mesopotamië, na de verovering van Mari); het optreden van een (twee?) usurpator(en) in Zuid-Mesopotamië ten tijde van Samsu-iluna, zich Rim-Sin (II) noemend; en de geografische en historische betekenis van het begrip E/Jamutbalum. Vervolgens wordt onderzocht wat de naam en functie van de *rabiānum* (± „burgemeester”) in de OB tijd inhoudt, en worden de juridische en sociale implicaties geanalyseerd van de contracten waarmee (vóór de oogst) groepen oogstarbeiders via „bemiddelaars” werden gecontracteerd, waarin ook de *rabiānum* een rol speelt.

Assyriologische Stichting Georges Dossin

Op 28 juni 1976 werd te Brussel opgericht de „Assyriologische Stichting Georges Dossin”. De stichting, genoemd naar de pionier der Belgische Assyriologie en leermeester der meeste Belgische Assyriologen, vooral bekend om zijn bijdragen tot de uitgave van de Mari-teksten, heeft de volgende doelstellingen: 1) de verrijking van de verzamelingen van het Oude Nabije Oosten in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel; 2) het bevorderen van de assyriologische studiën en van universitaire activiteiten op het gebied van het onderzoek van het Oude Nabije Oosten. Gestimuleerd door het voorbeeld van de „Egyptologische Stichting Koningin Elisabeth” is een comité tot oprichting van de nieuwe stichting gekomen, vooral op grond van de succesvolle archeologische onderzoeken door Belgische teams in Syrië en Irak, en de bij een ruim publiek bestaande belangstelling voor de beschavingen van het oude Nabije Oosten, met name voor die van het oude Mesopotamië, welke haar invloed in buurlanden liet gelden. Belangstellenden kunnen de Stichting steunen door voor BFr. 500 lid te worden (studenten: Bfr. 200). Als lid worden zij uitgenodigd voor de activiteiten van de stichting — vooral voordrachten — en ontvangen zij het tweemaandelijks periodiek *Akkadica*. Dit blad verstrekt informatie over het doen en laten van de stichting, over wetenschappelijke activiteiten op het gebied van de Assyriologie (congressen, tentoonstellingen, onderzoeksprojecten, e.d.), en bevat, vaak in aansluiting bij gehouden voordrachten, artikelen en résumés. Vermeldenswaard is dat de archeoloog en epigraaf van Ebla, MATTHIAE en PETTINATO, in 1977 voor de Stichting voordrachten hielden, waarvan de tekst in *Akkadica* 2 is afgedrukt. Het secretariaat van de Stichting is: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Jubelpark 10, B-1040 Brussel. Waar de belangstellingsgebieden van de nieuwe stichting en „Ex Oriente Lux” elkaar duidelijk overlappen, kan slechts de wens uitgesproken worden tot een vruchtbare samenwerking, o.a. op het gebied van lezingen en publicaties, om tot een zo goed mogelijke verwerkelijking van beider doelstelling te komen.

In de persoon van de directeur van de nieuwe Stichting, Prof. dr. L. DE MEYER — tevens bestuurslid van „Ex Oriente Lux” — zijn daartoe alle mogelijkheden aanwezig.

EBLA - TELL MARDICH

In de loop van 1976 zijn in de meeste dagbladen berichten verschenen over belangrijke archeologische ontdekkingen, gedaan in de Syrische ruïneheuvel Tell Mardich — thans geïdentificeerd als Ebla; ca. 55 km ten ZW van Aleppo (fig. 2) — door een archeologische expeditie o.l.v. P. MATTHIAE, uitgaande van de Universiteit van Rome. De betekenis en actualiteit van deze ontdekkingen zijn aanleiding tot het onderstaande bericht, dat is gebaseerd op de beschikbare publicaties (aan het einde van dit artikel opgesomd), en de voordrachten door P. MATTHIAE, de opgraver, en G. PETTINATO, de epigraaf, in 1976 en 1977 over Ebla gehouden.

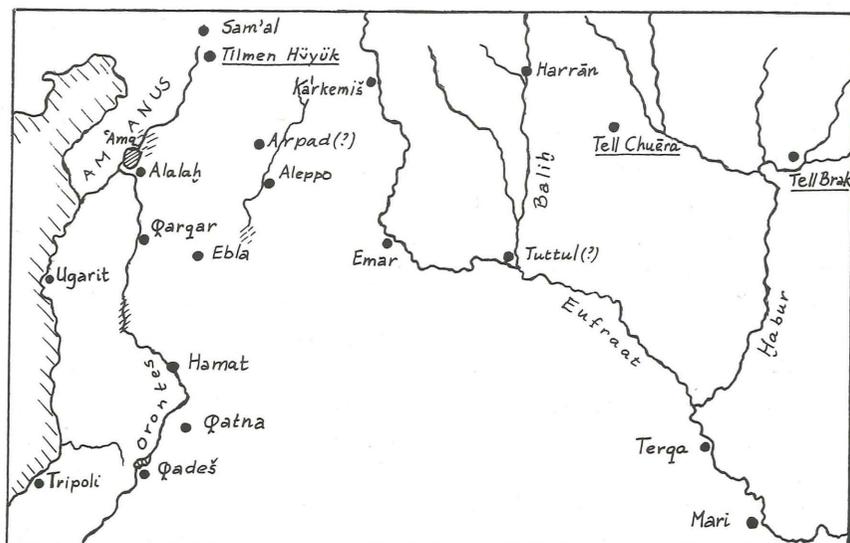

Fig. 2. Noord-Syrië en Noordwest-Mesopotamië.

De genoemde berichten plaatsen de ontdekkingen in een bepaald licht. Twee willekeurige krantenknipsels gebruiken de volgende koppen: „Archief uit de tijd van Abraham”; en: „Vondsten in Syrië werpen nieuw licht op kennis Bijbelse tijd”. Het eerste bericht citeert D. N. FREEDMAN, volgens wie de gevonden teksten „voor de uitleg van de bijbel belangrijker zullen blijken te zijn dan de beroemde Dode Zeerollen”. Het tweede bericht legt hem de

woorden in de mond: „Deze vondst betekent hetzelfde alsof wij niets van het bestaan van Rome hadden afgeweten en plotseling alles ontdekten over Rome en het Romeinse rijk”. Vermeld wordt voorts dat op de kleitabletten een taal voorkomt „verwant aan het Hebreeuws, dat meer dan 1000 jaar later werd geschreven”.

De uiteindelijke publicatie van het materiaal — nog geen enkele tekst is integraal gepubliceerd — zal moeten uitwijzen of deze claims verantwoord zijn. Het betekent geen kleinering van de opzienbarende vondsten als men een zekere reserve tegenover de geciteerde, verregaande conclusies en vergelijkingen aanneemt. De politieke en kulturele betekenis van Ebla moge in haar tijd en binnen haar geografische horizon zeer belangrijk zijn geweest, een vergelijking met die van het oude Rome doet voorlopig wat overdreven aan.

Opmerkelijk is dat de betekenis van wat te Ebla gevonden is, blijkens de berichtgeving, vooral gezien wordt in bijbels perspectief. Dit blijkt ook uit het feit dat FREDMAN als zegsman en autoriteit wordt geciteerd, d.w.z. een oudtestamenticus en palestijns archeoloog, geen specialist in het mesopotamische spijkerschrift, waarin de teksten zijn geschreven. Men moet aannemen dat zijn beweringen berusten op de informatie hem door de epigraaf, PETTINATO, verstrekt.

De sterk bijbels bepaalde visie op de betekenis van de vondsten is wat teleurstellend en instructief. Teleurstellend voor de archeoloog, omdat de belangrijke vondsten te Tell Mardich sinds 1964 gedaan (zie beneden), de algemene interesse niet hebben weten te boeien, tot op het moment waarop geschreven documenten aan het licht kwamen. Voor de assyrioloog, omdat de betekenis van het rijke, veelzijdige, zeer oude tekstmateriaal blijkbaar primair wordt afgemeten naar het belang ervan voor de (achtergrond van) het Oude Testament. Een dermate verengde belangstelling kan aan de veelzijdige betekenis van het gevondene geen recht doen, en verraadt tevens hoezeer in de algemene opinie de bestudering van het Oude Nabije Oosten nog steeds fungeert als hulpwetenschap voor de Bijbel. Zó krijgen vondsten voor een breder publiek blijkbaar pas relevantie, omdat alleen zo een verband kan worden gelegd met wat men weet en waarvoor men een wezenlijke belangstelling heeft. Het is voor de orientalistiek nuttig zich dit opnieuw te realiseren, zowel om de zo gerichte belangstelling in de juiste banen te leiden, als om te pogen meer begrip te kweken voor de eigen, kulturhistorische betekenis van het Oude Nabije Oosten in de wereldgeschiedenis, onafhankelijk van de „bijbelse filter”, die onherroepelijk eenzijdigheid en selectie in de hand moet werken. Dat betekent niet dat de betekenis van vondsten voor het verstaan van (de achtergrond van) het Oude Testament niet van wezenlijke betekenis kan zijn, maar wel, dat dit slechts één van de perspectieven is.

Wanneer gesproken wordt van „een archief uit de tijd van Abraham” — maar het is niet uit te sluiten dat dit een mislukte redactionele kop is! — rijzen allerlei vragen. De gevonden teksten dateren immers vermoedelijk uit de 25e-24e eeuw v. C., en dat is minstens vijf à zes eeuwen eerder dan de min of meer traditionele datum van de Hebreeuwse patriarchen. Een dergelijke chronologische conclusie, enkel op grond van het voorkomen in de nieuwe teksten van namen bekend uit de patriarchale periode, lijkt erg gewaagd. De namen der patriarchen staan in een bepaalde taalkundige traditie, wel aangeduid als „Amorietisch” (of wellicht voorzichtiger: vroeg Noordwest-Semietisch). Maar deze traditie omvat vele eeuwen en is niet beperkt tot de patriarchentijd. Namen b.v. met het werkwoord ^cqb, „beschermen”, o.a. met de verbale vorm *ja^cqub* („hij beschermt”; OT: Jakob), komen reeds vroeg in het 2e millennium voor, maar ook in het materiaal uit Ugarit (b.v. *Ja^cqub-Ba^cal*) uit de 14e eeuw v. C.; zelfs vindt men ze in late Aramese dialecten. Uit de namen alleen kan men niet concluderen dat patriarchen te dateren zijn in de periode waarin dergelijke namen *voor het eerst* opduiken. Een datering moet gebaseerd zijn op de gehele kulturele en historische context.

De opgravers van Tell Mardich onderscheiden in de tell thans 6 lagen. Over de lagen I (eind 4e millennium) en IV-VI (Late Bronstijd tot Perzische Tijd) is weinig bekend; de jongere lagen, volgend op de grondige verwoesting aan het eind van laag III, zijn van geringe betekenis. De belangrijkste vondsten zijn te situeren in laag II (25e ± 21e eeuw v. C.) en III (20e ± 17e eeuw v. C.).

Omwalling

De stad uit laag III had de reusachtige omvang van ca. 56 ha., en van „kop-en-schotel”-type: een benedenstad, met een centrale bovenstad of acropopolis, hoger gelegen op een natuurlijk rotsplateau (doorsnede ca. 150 m). De gehele stad (doorsnede ca. 1 km) is dan omgeven door een geweldig aarden wal met een lengte van ca. 3 km, ca. 15 m hoog en aan de basis 30-50 m breed (fig. 3). Het is een type omwalling („terre pisée”) dat men wel heeft aangeduid als „Hyksosfortificatie”, waarvan uit Syrië-Palestina diverse voorbeelden bekend zijn, te dateren vanaf de tweede fase van de Midden-Bronstijd (o.a. aanwezig te Hazor; vgl. de situatie te Dan, in *Phœnix* 22 p. 36v. door DE GEUS beschreven). De wal is van het type van de „free standing rampart” (overeenkomstig de typologie voorgesteld door KAPLAN in *ZDPV* 91 van 1975), afgedekt met lagen leem en fragmenten kalksteen en een buitenste deklaag van grote steenbrokken. De opgravers vermelden dat een gedeelte van de ommegang over de top is bewaard. De vraag rijst wel of deze wal niet bekroond was door een

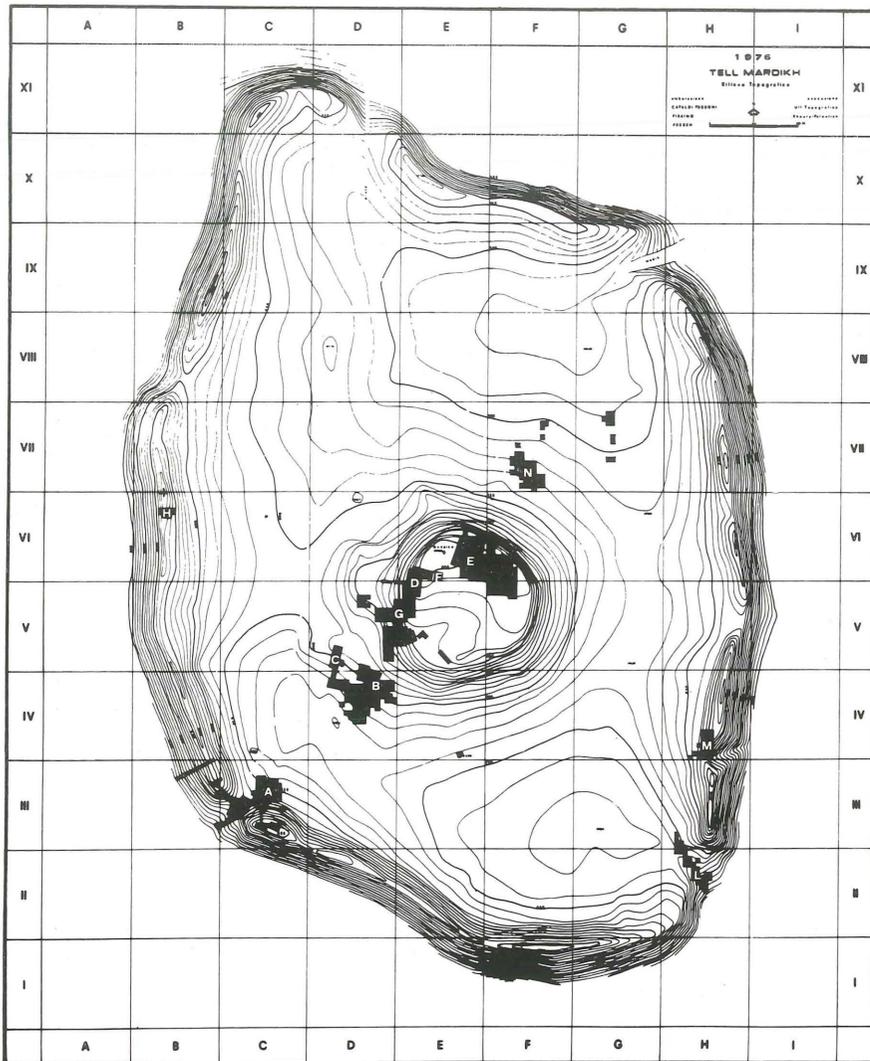

Fig. 3. Tell Mardich met de opgegraven arealen, naar de situatie van 1976. In het midden de acropolis met o.a. tempel D en paleis G, waarin archief en bibliotheek werden aangetroffen. Naar *Akkadica* 2 (1977).

muur (eventueel: een boven de wal uitstekende muurkern), omdat de glooiende wal alleen moeilijk voldoende bescherming tegen aanvallen kan hebben geboden. De kern van de wal is nog niet voldoende onderzocht om op deze vraag een antwoord te geven, en daardoor is tevens nog onbekend hoe de

buitenste verdedigingswerken er in het oudere niveau II hebben uitgezien. In deze wal waren verschillende poorten, waarvan de zuidelijke (areaal A) volledig is onderzocht (zie fig. 4). Het is een wèl doordachte poortconstructie,

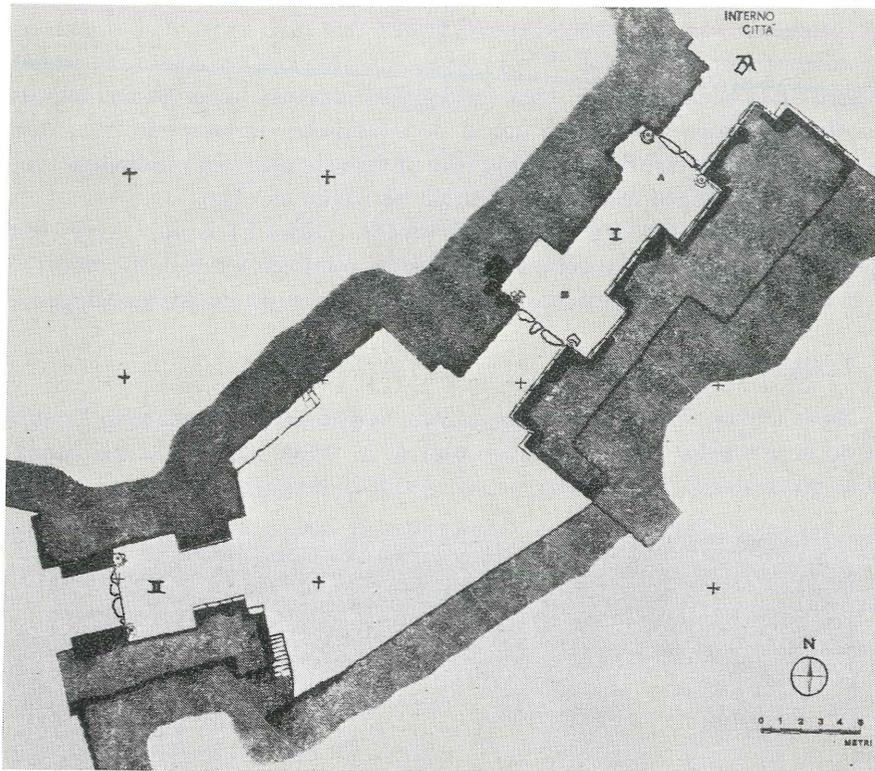

Fig. 4. Plattegrond van het zuidelijke poortcomplex van areaal A; de binnenstad is rechtsboven.

bestaande uit een buitenste doorgang met twee inspringende pieren (totale lengte 12 m) en een binnenste poort met drie pieren (lengte 21 m), verbonden door een trapeziumvormige tussenruimte (16 m). De poorten waren langs de wanden afgezet met brede (tot 2 m toe) ca. 1,50 m hoge orthostaten van kalksteen en basalt, staande op platte, smallere steenplaten; de bodem bestond uit een harde kalksteenmortel. Het type poort („en tenaille”) is bekend uit andere vindplaatsen uit de Middelbronsperiode (Alalach, Karkemisj, Hazor, Qatna), geassocieerd met dergelijke „Hyksosfortificaties”. Bij verschillende pieren werden stenen met uithollingen *in situ* aangetroffen, waarin de poortdeuren konden draaien.

Op grond van de compositie van de vulling van de wal en de vloer van de poort (ceramiek) nemen de opgravers aan dat het geheel ná de Vroege Bronstijd en aan het begin van de Midden-Bronstijd, d.w.z. in de 20e eeuw v. C., is aangelegd. Als deze datering juist zou blijken — MATTHIAE heeft een speciale studie toegezegd over de chronologie van deze wal — zou het het vroegste voorbeeld van zo'n monumentale aarden wal zijn, waaruit de opgravers vervolgens concluderen dat dit type omwalling zich kort na 2000 v. C. vanuit Noord-Syrië heeft verbreid. Deze belangrijke conclusie moet echter nog als voorlopig worden beschouwd, omdat de ceramische datering van de oudste fasen van de Midden-Bronstijd nog vele problemen met zich meebrengt (ondanks vergelijkingen met de ceramiek uit de Amuq en Hama).

Van het paleis uit laag III op de acropolis (areaal E) is nog slechts een gedeelte opgegraven: een complex vertrekken rond een binnenhof (opnieuw met ruim gebruik van orthostaten langs de muren en in de deuropeningen).

Tempels

Meer is bekend over de tempels uit deze periode. Goed bewaard is *Tempel D* op de acropolis, volgens de opgravers uit ca. 1900-1800 v. C., een noord-zuid georiënteerd, rechthoekig, axiaal, driedelig heiligdom, gebouwd op een

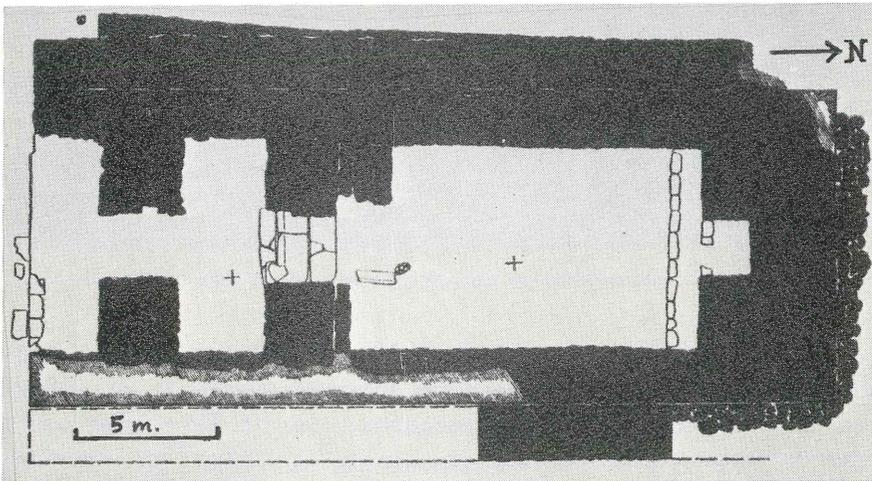

Fig. 5. Plattegrond van tempel D, met geheel links nog enkele stenen, die de opstap naar de voorhal markeren.

platform van tichels, waaronder een ouder gebouw (heiligdom?) genivelleerd is, met terrassering aan de westzijde, op de rand van de acropolis (fig. 5, 6). Op een brede fundering van grote steenblokken verheffen zich tot een hoogte

van ca. 80 cm stenen muren, met daarop een, nu grotendeels verdwenen, muuropbouw van kleitichels. De inwendige breedte is 7,60 m. De ondiepe voorhal eindigt in een door zware stenen pieren vernauwde doorgang, waarachter zich de antecella bevindt (3 m diep), van waaruit men, via een soortgelijke doorgang, de cella bereikt (diepte 12,3 m). Aan de noordzijde hiervan, ruim 1 m voor de extra dikke achtermuur van tichels, bevindt zich een rij regelmatige steenblokken, vermoedelijk de rest van een brede bank of podium; daarachter de verhoogde, in de achtermuur uitgespaarde kultusnis (2 bij 1,38 m). Vóór de bank stonden vermoedelijk twee basalten stèles (op-

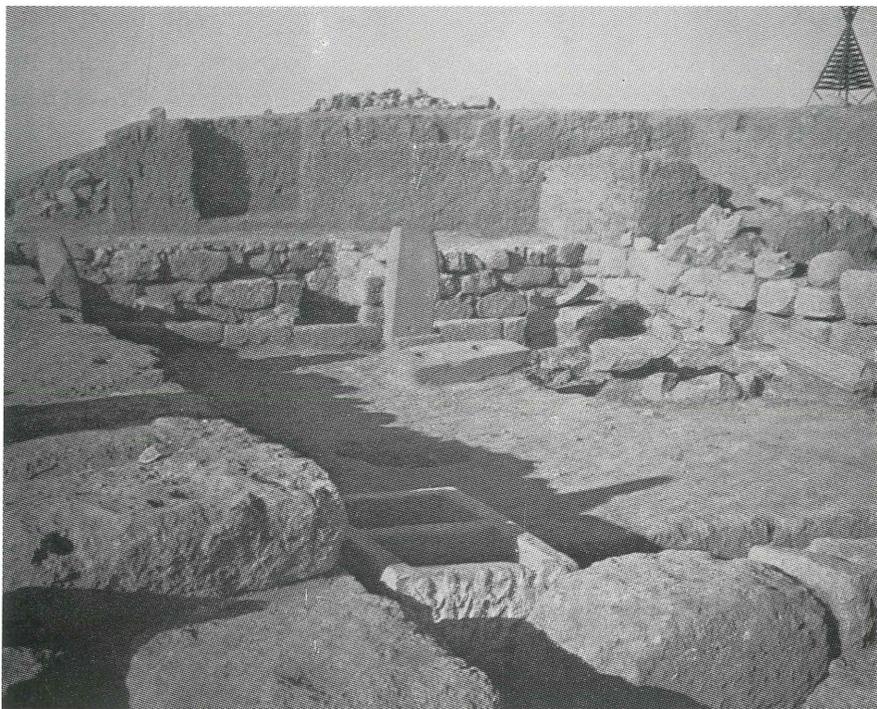

Fig. 6. Overzichtsfoto van tempel D, met voor in het midden het waterbassin *in situ*, en vóór de „bank” op de achtergrond een stèle en de offertafel. De rechthoekige, verhoogde kultusnis is achter in de dikke tichelmuur uitgespaard.

gerichte stenen); één werd nog *in situ* gevonden. Ook bevatte de cella een beschadigde stèle met reliefs aan de bovenzijde (een voorstelling van twee personen die op een groot hangend bekken slaan, en van twee dieren, opspringend tegen een boom). Voorts een grote stenen offertafel met twee uithollingen, en een gaaf bewaard, *in situ* gevonden, waterbassin van steen (112 bij 65 bij 64 cm), met twee waterbakken, aan alle zijden met reliefs versierd.

Brokstukken van basalt-reliefs van leeuwen, in de voorhal gevonden, doen vermoeden dat twee in reliëf uitgevoerde leeuwen op de inspringende pieren achter de voorhal stonden; leeuweparen bij de ingang tot een heiligdom zijn van elders bekend (o.a. uit de tempel van Dagan te Mari).

Het is duidelijk dat dit heiligdom een bewuste conceptie verraadt, en qua typologie betrokken dient te worden in het onderzoek naar de antecedenten van de tempel van Salomo in Jeruzalem. De positie van deze tempel op de acropolis — dus in het „paleiskwartier”, maar zonder directe architectonische relatie tot het paleis en met zelfstandige ingang — levert stof voor het vraagstuk naar de relatie paleis-tempel. Terecht vestigt MATTHIAE er de aandacht op dat dit heiligdom duidelijk verschilt van het vooral uit Mesopotamië bekende tempeltype, dat als woonhuis of „paleis” van de godheid functioneerde, voorzien van een binnenhof en omringende woon- en werkvertrekken. Tempel D is alleen afgestemd op de kultus.

Van een ander type is „*Tempel B 1*”, in een hoger gedeelte van de benedenstad. Het is een enkelvoudige, langwerpige cella, ongeveer noord-zuid georiënteerd, met zeer dikke muren (3 tot 4 m). Voor de achterwand bevindt zich weer een bank of podium, waarvan twee stenen platen bewaard zijn; langs de oostmuur staan nog de orthostaten. Ook in deze tempel werd een goed bewaard waterbassin met reliëfs gevonden. Het zuidelijke gedeelte van het gebouw is zwaar beschadigd. Op grond van de zware funderingsresten veronderstelt MATTHIAE dat ook hier de ingang tot de cella werd gemarkeerd door zware, inspringende pieren, voorafgegaan door een soort vestibule of voorhal (hierop wijzen ook de twee stenen met ronde uithollingen aan de zuidkant van de cella, waarin de deuren gedraaid zullen hebben). In deze reconstructie vertoont deze tempel typologisch grote overeenkomst met de z.g. „fortress temple” van Sichem (ook wel genoemd „Tempel van Baäl Berith”), die echter groter is (cella van 11 bij 13,50 m, terwijl tempel B inwendig slechts 4,60 m breed is). Tempel N te Tell Mardich vertoont een vergelijkbare opzet.

De architectonische conceptie en functie van „*Tempel B 2*” is minder duidelijk. Een religieuze functie kan men opmaken uit een grote, centrale, overdekte zaal (8,9 bij 10,5 m), met een groot rechthoekig podium in het midden en aan drie zijden langs de muren banken. In diverse vertrekken eromheen trof men kultische installaties aan: een combinatie van twee grote rechtopstaande kalkstenen platen, met daartussenin een grote baksteen; een podium(?) van twee grote steenblokken; twee fraai gesculptuurde basalten offertafels. MATTHIAE vermoedt een relatie met de kultus der (koninklijke) voorvaders, i.v.m. de aanwezigheid van onderaardse gangen en enkele graven aan de noordkant van het complex.

Een belangrijke losse vondst — helaas niet *in situ* aangetroffen, maar in secundair gebruik in een Hellenistische laag — is het onthoofde torso van een groot stenen beeld, een baardige man voorstellend. Op borst en rug is een 26-regelige inscriptie aangebracht (laatste 6 regels incompleet), die aangeeft dat het een standbeeld is van Ibbit-Lim, zoon van Igriš-Ḫep, koning van „de Eblitische linie(?)” (Akk.: *me-k/qi-im Eb-la-i-im*). De koning, die een amoriëtische naam draagt, vermeldt dat hij als wijgave in de tempel van [Ištar] een *apsûm* binnenbracht. Dit woord, in Babylonië de aanduiding voor de kosmische, onderaardse oceaan, kan enkele malen ook de betekenis „waterbassin” (in een tempel) hebben, en dat zal ook hier het geval zijn. De inscriptie sluit aan bij de ontdekking in diverse tempels van drie min of meer gave (of reconstrueerbare) stenen waterbassins, alsmede van diverse brokstukken van andere exemplaren. De inscriptie noemt in r.7v., in wat op een soort datering lijkt, Ebla, en is, naar uit latere tekstvondsten is gebleken, terecht gebruikt als bewijs voor de identiteit Tell Mardich = Ebla. Paleografie, taal en stijl suggereren een datum aan het begin van het 2e millennium v. C.

De stad Ebla III is vermoedelijk in de 17e eeuw v. C. verwoest. Dit gebeuren kan men verbinden met de militaire activiteit van de oud-Hittische koning Hattušilis I, die ook Alalach VII verwoestte. Een historische tekst van deze vorst maakt in het kader van zijn militaire ondernemingen inderdaad gewag van Ebla, naar Prof. HOUWINK TEN CATE schrijver dezes mededeelde. De neergang van Ebla was waarschijnlijk reeds eerder begonnen, toen de stad als machtscentrum overschaduwde werd door Aleppo/Jamḥad, dat in de tijd van Ḫammurabi tot de grootste machtsconcentraties van Groot-Mesopotamië behoorde.

Tekstvondsten in paleis G

Ebla III moet zijn ontstaan kort na 2000 v. C., als opvolger van Ebla II, dat grondig werd verwoest (door wie is nog onbekend), maar blijkbaar niet lang een ruïne bleef. Vanaf 1974 zijn de opgravers bezig met het onderzoeken van de oudere stad Ebla II, die de 2e helft van het 3e millennium v. C. omvat. Een gedeelte van het paleis is aan het licht gebracht, waarbij muren nog tot een hoogte van 6 m intact bleken te zijn (areaal G, in het zuidwesten van de acropolis). Over dit oudere Ebla is archeologisch nog niet zoveel bekend; wat we erover weten danken we aan de spectaculaire tekstvondsten, die zo ruim de aandacht hebben getrokken.

De eerste vondst vond plaats in 1974 en bestond uit een pot met 42 tabletten en fragmenten, gevonden in een Vroeg-Brons IV context, vermoedelijk te dateren rond 2400 v. C. Dit kleine archief van economische teksten, behorend tot de paleisadministratie (officials bevestigen van ontvangst van aller-

lei goederen aan het paleis geleverd), toont ons een stad met een bloeiende handel en nijverheid: edelsmeedkunst in goud en zilver; koperindustrie; textielnijverheid; ceramiek; houtbewerking (bij de opgravingen kwamen enkele kleine houtsculpturen, bedoeld als inlegwerk, aan het licht). Belangrijk is vooral tablet 120: een omvangrijke lijst persoonsnamen; geen administratieve

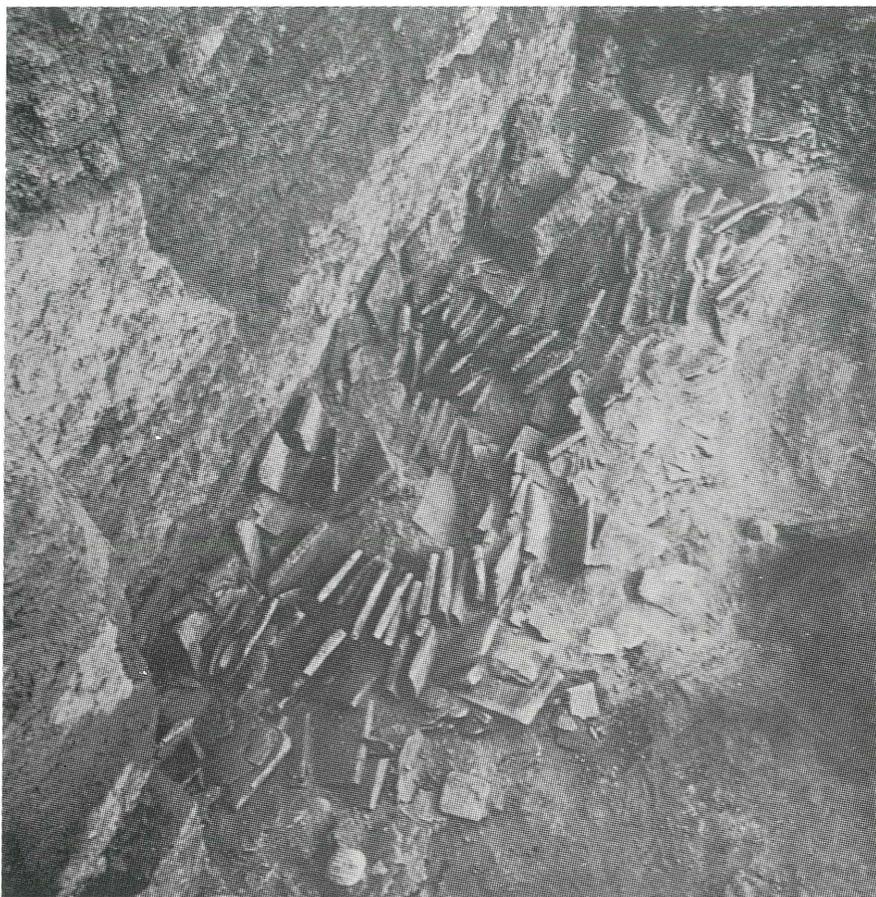

Fig. 7. Een gedeelte van archief en bibliotheek uit Paleis G van Ebla. De tabletten zijn na het verbranden en neerstorten van de houten schappen (vgl. fig. 1) op de bodem terecht gekomen, maar bevinden zich nog goeddeels in de oorspronkelijke ordening.

oorkonde, doch een systematische groepering van persoonsnamen, in het eerste gedeelte gerangschikt in groepen naar het theofore element (namen met *Damu*, met *Lim*, enz.), in het tweede gedeelte naar het eerste nominale of verbale element (*dubuhu*, „offer(feest)”; *enna*, „genade”; *ebdu*, „dienaar”;

iphur, „hij verzamelde”, enz.). Na het eerste deel volgt een notitie, blijkbaar in de eigen taal van Ebla, volgens welke (naar de interpretatie van PETTINATO) dit namen van mensen in Ebla zouden zijn. Uit deze notitie, uit termen in de economische teksten voorkomend (*wa*, „en”; *hutāmu*, „ring”; *še*, „beker”, e.d.), uit het tweemaal onder een tablet voorkomende onderschrift *A ik-tūb*, „A schreef (dit)”, en uit de elementen van de persoonsnamen, heeft PETTINATO afgeleid dat de eigen taal van Ebla een vroege vorm van het Kanaänietisch was. Anderen willen deze term voorsnog vermijden, omdat het begrip Kanaänietisch vaag is en alleen in jongere tijden (in contrast met Aramees) inhoud heeft, en verkiezen „Eblitisch” of „Vroeg Noordwest-Semietisch”.

Op grond van de tekstvondst van 1974 heeft PETTINATO reeds in 1975 (*Orientalia* 44, 371vv.) een voorlopige morfologische schets van het „Eblitisch” geboden, die enkele opmerkelijke trekken vertoont, zowel t.a.v. de morfologie als de fonetiek (met name de vocalen). Een zekere reserve lijkt hier op zijn plaats, omdat persoonsnamen — waarop de schets vooral is gebaseerd — verraderlijk materiaal kunnen zijn, vanwege het voorkomen van archaïsmen, morfologische bijzonderheden, vooral bij woordverbindingen, en schrijvingen beïnvloed door de uitspraak. Bovendien zijn de lexikale bestanddelen — en dat geldt zeker voor dit oude, nieuwe materiaal — soms moeilijk te definiëren. Om een voorbeeld te noemen: PETTINATO neemt het bestaan van een IIe stam (verdubbelingsstam) aan van het schema *pi^{cc}i/el*. Dit is gebaseerd op het voorkomen in namen van de elementen *ši-ga* — opgevat als IIe stam van de vooral uit het Aramees bekende wortel *šg*, „veel zijn” — *ri-da* — de IIe stam van *rdy*, „leiden” — en *ši-lim-ta* — IIe stam van *salāmu*. De eerste twee afleidingen zijn niet overtuigend, en vereisen m.i. nader bewijs (de namen waarvan zij deel uitmaken zijn niet medegedeeld). Het is niet nodig de schets thans kritisch te analyseren. Het overweldigende tekstmateriaal in 1975 gevonden zal zeker aanleiding zijn tot een nieuwe, veel gedetailleerder reconstructie van de nieuwe taal.

De bibliotheek van Ebla

In 1975 werden in „paleis G” de koninklijke archieven en bibliotheek ontdekt. In een soort magazijn bij de trap vond men ca. 1000 economische teksten, een ander vertrek bevatte ca. 15.000 teksten van de meest uiteenlopende soorten, welgeordend opgesteld in wat de archief- of bibliotheekkamer moet zijn geweest, die minstens 3,5 bij 4 m mat (nog niet geheel uitgegraven; in 1976 werden hier en in het belendende schrijverskwartier nog 1600 teksten gevonden). De tabletten stonden in rijen — niet als boeken in een kast, maar als kaarten in een systeemlade — op houten stellingen, die aan drie wanden

waren bevestigd. De stellingen bestonden uit drie 80 cm diepe schappen onder elkaar, met een tussenruimte van telkens 50 cm. Het geheel was door een brand neergestort en verried nog veel van de oorspronkelijke ordening (zie fig. 1, 7).

Het veelsoortige materiaal, van kleine economische teksten tot zeer grote, platte tabletten (tot 48 cm lang, met tot 3000 regels tekst), omvat o.a.:

a) Economisch-administratieve teksten uit de paleisboekhouding (rantsoenlijsten; bodenteksten; offergaven voor de tempels; lijsten van tribuut aan Ebla afgedragen; teksten over landbouw (o.a. wijnbouw), veeteelt, textielnijverheid, zouthandel, edelstenen e.d. Het grootste tablet heeft 16 kolommen met ca. 3000 regels tekst. Een tekst vermeldt dat niet minder dan 4700 personen op een of andere wijze afhankelijk waren van of betrekkingen onderhielden met het paleis; volgens een andere tekst zou „Groot Ebla” ca. 260.000 inwoners gehad hebben.

b) Schoolteksten en lexicale lijsten: de uit de mesopotamische school- en schrijverstraditie bekende lijsten met namen van dieren (o.a. vissen, vogels), geografische namen, beroepen, persoonsnamen, realia. Ook zijn er lijsten die vermoedelijk in Ebla ontworpen zijn. Voorts syllabaren, grammaticale paradigma's voor het aanleren van het Sumerisch, en tweetalige vocabularen, waarin Sumerische woorden gelijkgesteld worden met „Eblitische”. Van dit belangrijke tekstgenre zijn 32 exemplaren bewaard, waarvan de grootste 1000 gelijkstellingen bevat.

c) Juridische en historische teksten, zoals koninklijke verordeningen, edicten, staatsbrieven, lijsten van onderworpen steden, prebenden en domeinen. Belangrijk is de tekst van een verdrag tussen Ebla en Assur, dat betrekking heeft op handelscontacten en o.a. rechtsregels en gedragsnormen voor handelaars in den vreemde bevat. Koopcontracten komen ook voor.

d) Literatuur: mythen en hymnen over en op goden, bezweringen, spreekwoorden-verzamelingen; sommige teksten (ook mythen) zijn in het „Eblitisch” geschreven.

De economische teksten en lijsten van vazalstaten en tribuut verwijden de geografische horizon aanmerkelijk en bevatten voor verschillende uit later tijd bekende steden de oudst (ca. 2400 v. C.) bekende vermelding: Libanon, Cyprus (Alašia), Kaniš, Ḫat(t)um, Karkemiš, Alalach, Byblos, (Uru)Salim (= Jeruzalem), Megiddo, Dor, Gaza, Astaroth en Sinai. Zelfs komen, volgens mondelinge berichten, de vier „steden van de vlakte”, in Gen. 14 vermeld, Sodom, Gomorra, Adama en Zeboim, in de Ebla-teksten voor.

De „oud-Eblitische dynastie” telt zes vorsten: Igriš-Ḫalam, Ar-Ennum, Ebr(i)um, Ibbi-Sipiš, Dubuḫu-Ad(d)a en Irkab-Damu. Ze droegen de Sumerische titel *EN*, die ze in hun taal weergaven met *malikum*. De koningin

en de kroonprins (de laatste belast met binnenlands bestuur) nemen een belangrijke positie in. Oorspronkelijk heeft PETTINATO een verbinding gelegd tussen de derde koning, Ebr(i)um, onder wie Ebla een bloeiperiode doormaakte, en de in Gen. 10:21 genoemde Heber (in Sems predicaat: „stamvader van alle zonen van Heber”), een verbinding die opzien baarde en de betekenis van het materiaal uit Ebla voor de voorgeschiedenis van Israël onderstreepte. Deze verbinding en mogelijke identificatie wil hij nu niet meer handhaven.

Onder Ebla's tweede vorst werd Mari, onder koning Iblul-II, „koning van Mari en Aššur” (we bezitten van hem een originele inscriptie op een standbeeld uit de Ištar-tempel te Mari), verslagen; Iblul-II wordt na betaling van een onvoorstelbaar hoog tribuut gespaard. We weten dit uit een uitvoerige brief van generaal Enna-Dagan van Ebla, waarin hij zijn koning verslag doet van de veldtocht. Ebr(i)um komt later weer in conflict met Mari, en zet één van zijn zonen, Šura-Dagan, daar op de troon. Ebr(i)um is het ook die een handelsverdrag sluit met Assur, waar koning *Du-ud-ja* heerst, wiens naam haast identiek is met die van de eerste vorst over Assur volgens de Assyrische koningslijst: *Ṭu-di-ia*. Ebla gaat onder onder koning Irkab-Damu, wiens benarde situatie o.a. duidelijk wordt uit een brief aan de koning van Ḫamazi, ten Oosten van de Tigris, waarin hij hem vraagt om goede soldaten als hulp-troepen.

Omstreden is de vraag hoe deze gebeurtenissen historisch moeten worden ingepast en hoe de archieven van Ebla moeten worden gedateerd. Na een aanvankelijk vroege datering (pre-sargonisch, ca. 2400 v. C.) van de eerste tabletvondst, in 1974 gedaan, is de opgraver, daarin gevolgd door de epigraaf, er toe overgegaan historische verbindingen te leggen tussen wat we uit de inscripties van de koningen van Akkad over Ebla en Mari weten, en wat de Ebla-teksten ons vertellen. Sargon, wiens regering vermoedelijk in de 2e helft van de 24e eeuw v. C. valt, vermeldt dat de god „Dagan van Tuttul hem Mari, Jarmuti en Ebla, tot aan het Cedergebergte en de Zilverbergen (resp. de Amanus en de Taurus) toe, schonk”. En zijn kleinzoon Naram-Sin, die ca. 25 jaar na hem de troon beklom, beroemt zich erop, dat de god Nergal, die „voor hem de weg opende”, hem Armanum (nog niet gelocaliseerd; een belangrijke stad nabij de Eufraat, wellicht een oude naam voor Aleppo), Ebla, de Amanus en de Bovenste Zee schonk, zodat hij ze overwon, hoewel „nog nooit, sinds er mensen geschapen zijn, enige koning Armanum en Ebla had verwoest”.

De opgravers van Ebla hebben de volgende combinatie voorgesteld. Het zich sterk ontwikkelende Ebla, dat onder Ar-Ennum Mari onderwierp, kreeg als rivaal tegenover zich Akkad onder Sargon, eveneens in opkomst. Sargon

wist Mari aan Ebla te ontnemen. Na deze terugslag, die echter niet gepaard ging met verovering of verwoesting van Ebla, kwam daar Ebr(i)um op de troon, die Mari heroverde. De militaire kracht van Naram-Sin werd uiteindelijk echter Ebla te veel: hij veroverde en verwoestte de stad, een gebeurtenis die vermoedelijk rond of iets na 2250 v. C. moet hebben plaats gegrepen. Dit betekende dat bibliotheek en archief van Ebla een duidelijke terminus *ante quem* hadden, en dat de beginfase vermoedelijk ca. 5 generaties, dus ruim 100 jaar, eerder lag. Deze reconstructie werd gesteund door de lezing van de naam van Sargon van Akkad in één der teksten uit de tijd van Ebr(i)um.

Dit historisch beeld, dat de archeoloog MATTHIAE aanhoudt, vooral op basis van kunsthistorische en stratigrafische argumenten, wordt thans sterk aangevochten. De paleografie van de teksten (de vorm der individuele spijkerschrifttekens) wijst eerder naar de pre-sargonische en vroeg-sargonische tijd (25e-24e eeuw v. C.). De lezing van de naam van Sargon is zeer onzeker. In de teksten komen enkele oude Mesopotamische vorsten voor, zoals Mesalim van Kiš en de reeds genoemde Iblul-II van Mari, die men normaliter in de pre-sargonische periode plaatst. Ook de zegelafrollingen van enkele koninklijke ambtenaren, die onder Ebla's laatste koning werkzaam waren, wijzen om iconografische redenen eerder naar deze periode. Overeenkomsten tussen de schoolteksten van Ebla en die gevonden te Šuruppak en *Abu-Šalabiḫ* (in Sumer) wijzen eerder naar de 25e eeuw v. C. Tenslotte: de ondergang van Ebla, die in ieder geval het einde van archief en bibliotheek betekende, kwam zeer plotseling. In 1976 vond men in de grote hof, die als audiëntieruimte van het paleis dienst deed en waaraan schrijverskwartier en archief grensden, een houten blad met daarop een twintigtal grote teksten uit de bibliotheek. Deze waren kennelijk voor gebruik naar de hof gebracht, maar door het plotselinge einde daar blijven liggen, zonder teruggebracht te worden. Men kan erover twisten of dit wijst op een verwoesting na een belegering of een interne omwenteling.

Ook de tekst van de oud-akkadische koningsinscripties is niet steeds eenduidig. Naram-Sin en Sargon vermelden beide dat een god hun Ebla „schonk”. Dat zou bij Sargon geen verovering of verwoesting inhouden, omdat dat niet expliciet vermeld wordt (al neemt men wel aan dat hij Mari veroverde!), zoals wel gebeurt bij Naram-Sin, die daarom eerder in aanmerking zou komen als verwoester van Ebla. Maar de gezwollener stijl van Naram-Sin teksten raadt tot voorzichtigheid. Traditionele elementen van koningsinscripties, zoals het „doordringen waar nog nooit iemand doordrong” en het bereiken van de „Bovenste Zee” (de Middellandse Zee) kan men niet zonder meer als historische feiten hanteren. De werkwoorden die Naram-Sin t.a.v. Ebla gebruikt, *šulputum* en *na'ārum* betekenen zeker niet zonder meer de inname en ver-

woesting van de stad. Opmerkelijk is dat de koning in zijn inscriptie steeds Ebla en Armanum samen, als een soort twee-eenheid, vermeldt, maar aan het eind van zijn tekst enkel de koning van Armanum, Rid-Adad, bij name noemt, als door hem gevangen genomen. De vraag is zelfs legitiem of Naram-Sin de stad Ebla zelf wel veroverde, een vraag overigens die, als de vroege datering van Ebla's dynastie juist is, alleen betekenis heeft voor Ebla's latere geschiedenis na het einde van archief en bibliotheek. Een vroege datering van Ebla's dynastie, 25e-24e eeuw v. C., zou betekenen dat Akkad rond 2350 v. C. Ebla als „supermacht” afloste. Als dat juist is moet men rekening houden met de mogelijkheid dat Ebla op politiek en cultureel gebied inspirerend op het nieuwe Akkad heeft gewerkt.

De betekenis van het tekstmateriaal te Ebla gevonden staat buiten kijf. De omvang, veelsoortigheid en vroege datum maken het van unieke betekenis voor de gehele kultuurgeschiedenis van het oude Nabije Oosten. Door dit materiaal is duidelijk gebleken dat Syrië, reeds in vroege tijden, een eigen, hoogontwikkelde cultuur bezat. Door de overname van het Sumerische schrijfsysteem heeft men zich daar de mogelijkheid verschaft administratieve, historische, taalkundige, literaire en religieuze gegevens op schrift te stellen, zodat ze voor ons bewaard zijn. De vele contacten, tot in Assyrië, Klein-Azië en Zuid-Palestina toe, maken het nodig te rekenen met uitstralingen van de materiële en geestelijke cultuur van dit vroege Syrië. Ebla met zijn school en geleerden was een centrum van wetenschap, waar o.a. schrijvers uit andere plaatsen, zoals Mari, op bezoek kwamen. Op tal van punten zal, op basis van de gegevens uit Ebla — maar waarom zouden er in het Syrische gebied, met zoveel grote tells als *Tell Mardich*, niet meer steden en bibliotheken aan het licht komen? — moeten worden onderzocht welke cultuurhistorische elementen, die we in latere eeuwen in de beschavingen van buurvolken aantreffen, eventueel van Syrische origine zijn. Tijdens het laatste, aan de Hoerrieten gewijde Assyriologencongres, bleek b.v. dat verscheidene goden, die in het (latere) Hoerrietische pantheon een vooraanstaande plaats innemen, zoals Hēpat, Adamma en Aštabi, al ca. 2400 v. C., als de Hoerrieten historisch gezien nog niet op het toneel zijn verschenen, in de kultus en de kalender van Ebla een rol spelen, en dus vermoedelijk niet van origine Hoerritisch zijn.

Het materiaal van Ebla is voor de Sumerologie van grote betekenis, omdat met name dankzij de talrijke schoolteksten (tekenlijsten, woordenlijsten, grammaticale paradigma's e.d.) nu veel Sumerische verbale en nominale vormen, logogrammen en syllabogrammen, fonetisch uitgespeld of met een vertaling in het Eblitisch beschikbaar zijn. Door de ouderdom van het materiaal zijn ze van enorme betekenis voor een beter inzicht in de ontwikkeling van het Sumerische schrijfsysteem, de Sumerische taal en de compositie der grote

lijsten. Sommige van deze schoollijsten, die hun parallellen in Sumer hebben (Šuruppak; *Abu Šalabiḥ*), zoals een belangrijke geografische lijst, zijn in hun Eblitische versie veel begrijpelijker en doen de vraag rijzen of we niet ook met originele Eblitische producten ten dienst van het onderwijs in het Sumerisch moeten rekenen, die wellicht elders overgenomen zijn.

Het zijn vooral de talrijke bilingue woordenlijsten, die ons kennis verschaffen van de eigen taal van Ebla: de linker kolom ervan bevat het Sumerische woord, de rechter het equivalent in het Eblitisch. Omdat de teksten groot en gaaf zijn is onze informatie over het Eblitisch kwantitatief gezien zeer belangrijk. Zij is dat ook kwalitatief gezien, zowel omdat de schrijvers een goede ontwikkeling hadden, als door de eigenaardigheid van het spijkerschrift: behalve medeklinkers worden ook klinkers weergegeven. Wie vertrouwd is met de problemen van een taal als het Ugaritisch, waar vrijwel geen klinkers geschreven worden, zal beseffen hoe waardevol het is in Ebla klinkers aan te treffen, die informatie kunnen verschaffen over schema's der nominale vormen, stamvormen van het werkwoord, casusuitgangen, modi bij het verbum, vormen van suffixen, en wat dies meer zij, en dat in een zo vroege periode.

Enkele voorbeelden van „Eblitische” woorden uit deze woordenlijsten (met weglating van de Sumerische kolom, die de betekenis helpt fixeren) zijn: *ì-rí-sa-tum*, „wens”; *ù-nu-šum*, „vrouwen”; *ta-da-bi-ru*, „vertalen, converteren(?)”; *nu-pù-uš-tum*, „leven”; *bù-ká-ru*, „eerstgeborenen”; *qá-ra-dum*, „held”; *ti-a-ma-tum*, „oceaan”, enz. Reeds bij eerste lezing zal opvallen dat vocalen soms anders zijn dan men zou verwachten; nader onderzoek zal moeten duidelijk maken in hoeverre schrijfconventies, fonetische benaderingen en fonematische feiten uit elkaar gehouden moeten en kunnen worden. Vooral categorisatie en het opstellen van reeksen zal hier beter inzicht kunnen geven. Daarbij is te bedenken dat, als het materiaal inderdaad overwegend uit de 25e eeuw v. C. stamt — en dus ouder is dan de Sargonische teksten — we hier te maken hebben met één der allereerste pogingen om het voor het Sumerisch ontwikkelde spijkerschrift te gebruiken voor een morfologisch en fonetisch geheel andere taal: een vroege vorm van het Noordwest-Semietisch. Daarbij zal men rekening moeten houden met een zekere mate van experimenteren, met individuele verschillen en geleidelijke algemeen aanvaarde oplossingen, die zich vooral via een goede en uniforme scholing der schrijvers hebben kunnen ontwikkelen tot vaste conventies. De school van Ebla lijkt hiervoor zeer goed gekwalificeerd te zijn.

Het is duidelijk dat dit materiaal voor de vergelijkende Semietische taalkunde van grote betekenis is. Het voegt een nieuwe, oudere dimensie toe aan de studie der Noordwest-Semietische taalkunde, die het mogelijk maakt terug

te vragen achter de feiten die uit het Ugaritisch en Amorietisch bekend of gereconstrueerd zijn. Het nieuwe inzicht in de taalkundige en daarmee ook kulturele situatie in Syrië (en Palestina), zal ook bijdragen tot een beter verstaan van de voorgeschiedenis van de „tale Kanaäns”. PETTINATO heeft in dit verband vooral aandacht gevraagd voor opvallende overeenkomsten op het gebied van het onomasticon. Onder de honderden namen van Ebla vinden we ook namen, die hun parallellen in het Oude Testament hebben, zoals *Mi-kà-jà*, *Mi-kà-il*, *Iš-ma-il*, *Iš-ra-il*, *Iš-ra-ja*, *Iš-a-bu*, *Iš-è-lum*, *I-sa-jà*. Dat materiaal opent voor de oudtestamenticus belangrijke perspectieven. Het is begrijpelijk dat men vooral zoekt naar verbanden met de „patriarchentijd”, omdat die periode chronologisch gezien het dichtst (maar de afstand blijft zeer groot!) bij Ebla ligt, en omdat de Hebreeuwse patriarchen, volgens de verhalen in Genesis, afkomstig zijn uit het gebied rond Ḥarrān (niet al te ver van Ebla vandaan). Daar vinden we de namen van leden van de Abrahams clan, zoals Ḥarrān, Naḥor en Terah terug in plaatsnamen als Ḥarrān, Naḥur en Til Turahī, waarvan er nu ook enkele in het oude materiaal uit Ebla zijn teruggevonden. Dit feit wordt wel geïnterpreteerd als indicatie, dat namen van Hebreeuwse patriarchen secundair zijn afgeleid van oude plaatsnamen, en dus meer zeggen over hun oorsprongsgebied dan over hun genealogische herkomst, al kan men niet uitsluiten dat in deze plaatsnamen oude namen van stamvaders schuil gaan. Overeenkomsten in persoonsnamen zijn belangrijk, maar zoals reeds aangeduid, moeilijk hanteerbaar, en bovendien slechts één element binnen een cultureel geheel. Men mag er b.v. niet zonder meer uit concluderen dat de Hebreeuwse patriarchen dus deel gehad kunnen hebben aan een hoogontwikkelde cultuur als die van Ebla (en b.v. gegevens over de oergeschiedenis en hun voorgelacht kunnen hebben laten optekenen!). In Genesis treden ze ons immers primair tegemoet als semi-nomadische veehouders en niet als stedelijke kultuurmensen. Bovendien moet men het toch aanzienlijke tijdsverschil in aanmerking nemen.

Een algemene toename van onze kennis van het oude Syrië (met verbindingen in Palestina) op het gebied van taal, literatuur, mythologie, kultus, rechtsvormen e.d. is het belangrijkste toekomstperspectief. Vooral het eigen Eblitische materiaal, dat ons inzicht geeft in deze Syrische instellingen, hoe moeilijk ook te interpreteren, zal kunnen bijdragen tot een beter begrip van de voorgeschiedenis van de „wereld van de Bijbel”, waarin ook de patriarchen hun plaats innamen. In zijn recente bijdrage in *Biblical Archeologist*, wijst PETTINATO op het voorkomen van *Il* en *Ya* als theofoor element. Andere belangrijke goden zijn Dagan (o.a. „Dagan van Kanaän”), Rasap (Rešef), Sipiš (de zonnegod), Aštar, Aštarte, en Kamiš, van wie verscheidene in Ebla tempels hadden en offers ontvingen. Onder het kultus-personeel vindt men

diverse soorten priesters en priesteressen, o.a. de *mahhû*, de „ecstaticus”, en de *nabi'ûtum*, de „genoemden, geroepen” (vgl. Hebr. *nābî'*). Met spanning wordt uitgezien naar de ontcijfering van mythische teksten in de eigen taal van Ebla geschreven.

De ontdekking van Ebla is van enorme betekenis. De kennis van en belangstelling voor het oude Syrië, reeds toegenomen door de opgravingen in het Eufraatdal bovenstrooms van Meskene (i.v.m. de aanleg van een dam en het verdwijnen van veel tells), zal er sterk door bevorderd worden. Het is verheugend dat het onderzoek ta Ebla niet geïsoleerd staat. Nieuwe archeologische onderzoekingen vinden her en der in Syrië plaats: door de Fransen te Emar (vondst van belangrijk Hoerrietisch tekstmateriaal), door de Engelsen te Kadeš (*Tell Nebi Mend*), en door de Amerikanen te Terqa en Qatna (*Tell Mišrife*). Ook Nederland draagt tot dit onderzoek bij in de vorm van een opgraving in een site, nog ouder dan Ebla, op de *Jebel Aruda*, waarover u elders in dit nummer kunt lezen.

Literatuur:

- Missione Archaeologica Italiana in Siria 1965* (Roma 1966); *idem 1966* (Roma 1967). Aangekondigd: *Idem 1967-1968*.
- P. MATTHIAE, 'Empreintes d'un cylindre paléosyrien de Tell Mardikh', *Syria* 46 (1969) p. 1-43.
- , 'Mission Archéologique de l'Université de Rome à Tell Mardikh. Rapport sommaire sur la quatrième et cinquième campagne 1967 et 1968', *Ann. Arch. Arab. Syr.* 19 (1970) p. 1-18.
- G. PETTINATO, 'Inscription de Ibbit-Lim, Roi de Ebla', *ibidem*, p. 19-22.
- M. ASTOUR, 'Tell Mardikh and Ebla', *Ugarit Forschungen* 3 (1971) p. 9-19.
- P. MATTHIAE, 'Tell Mardikh', *Archaeology* 24, 1971 p. 55-61.
- , 'Tell Mardikh. Origine et développement de la grande culture urbaine de la Syrie du Nord à l'époque des royaumes ouest-sémitiques', *Archeologia* 69 (1974) p. 16-31.
- , 'Unité et développement du temple dans la Syrie du Bronze Moyen', in: *Le Temple et le Culte* (CRRAI 1972-1975) p. 43-72.
- , 'Ebla nel periodo delle dinastie amoree e della dinastia di Akkad', *Orientalia* 44 (1975) p. 337-360.
- , 'Ibla. B. Archäologisch', in: *Reallexikon der Assyriologie* V/1 (1976) p. 13-20.
- , 'Ebla in the Late Early Syrian Period: The Royal Palace and the State Archives', *Biblical Archaeologist* 39/3 (1976) p. 94-113.
- G. PETTINATO, 'Testi cuneiformi del 3. millennio in paleo-cananeo rinvenuti nella campagna 1974 a Tell Mardikh=Ebla', *Orientalia* 44 (1975) p. 361-374.
- , 'The Royal Archives of Tell Mardikh - Ebla', *Biblical Archaeologist* 39/2 (1976) p. 44-52.
- , 'Ibla. A. Philologisch', in: *Reallexikon der Assyriologie* V/1 (1976) p. 9-13.
- I. J. GELB, *Thoughts about Ibla. A preliminary evaluation, March 1977. Syro-Mesopotamian Studies* I/1 (Udenna 1977; 30 p.; schrijver dezes nog niet toegankelijk).
- P. MATTHIAE, 'Le palais royal et les archives d'état d'Ebla protosyrienne', *Akkadica* 2 (1977) p. 2-19.

G. PETTINATO, 'Relations entres les royaumes d'Ebla et de Mari au troisième millenaire, d'après les archives royales de Tell Mardikh-Ebla', *Akkadica* 2 (1977) p. 20-28.

Aangekondigd zijn artikelen door MATTHIAE over de zegelafrollingen uit Paleis G (*Afo* 25), en over het houtsnijwerk ("intailles en bois") uit Paleis G (*Syria*); door PETTINATO over de kalender van Ebla (*Afo* 25). Beide zullen in de *Revue d'Assyriologie* schrijven over de synchronismen Ebla - Akkad - Mari.

Juli 1977

K. R. VEENHOF

LANDBOUWGROND EN EIGENDOM IN HET OUDE MESOPOTAMIË

Grond is een concreet begrip, dat in dit artikel zal worden gebruikt in de betekenis van een (klein) gedeelte van het aardoppervlak, en nog meer in het bijzonder voor een zodanig gedeelte, dat bestemd is voor akkerbouw of vee-teelt. Buiten beschouwing zal dus blijven grond in steden en dorpen, gebruikt of bestemd voor bouw van huizen en andere bouwwerken.

Eigendom is een juridisch begrip. Welke betekenis deze term heeft hangt af van de juridische opvattingen in de streek en de periode, die wordt bestudeerd. Ons huidige eigendomsbegrip is gebaseerd op het Romeinse recht, maar de wetenschap heeft nog altijd moeite met een duidelijke definitie ervan. Het huidige Burgerlijk Wetboek (art. 625) definieert eigendom in beginsel als het recht om van een zaak het vrij genot te hebben en daarover op de volstreekte wijze te beschikken, waarvan moet worden onderscheiden het bezit: het houden of genieten van een zaak, welke iemand in zijn macht heeft alsof zij hem toebehoorde. Het nieuwe Burgerlijk Wetboek (boek 5, art. 1) definieert eigendom als „het meest omvattende recht dat een persoon op een zaak kan hebben”, maar voegt daaraan een omschrijving van de uit de eigendom voortvloeiende rechten toe: „De eigenaar mag van de zaak gebruik maken zoals hem goedgeeft, behoudens rechten van anderen en met inachtneming van de op wettelijke voorschriften en regels van ongeschreven recht gegronde beperkingen”. Bezit wordt nu omschreven als (boek 3.5.1) „het houden van een goed voor zichzelf”. Ook rechten als huur en pacht geven aan de huurder of pachter het recht tot het gebruiken van huis of land alsof hij de eigenaar ervan was; hij heeft, hij houdt het in huur of in pacht, maar hij heeft niet het beschikkingsrecht.

In het oude Mesopotamië kende men deze begrippen niet, laat staan deze onderscheidingen. Noch in het Sumerisch, noch in het Babylonisch en Assyrisch bestaan woorden voor eigendom en bezit. Degeen die de zeggenschap over de grond heeft is de *bēl eqlim*, „de heer van het veld”. Dit kan al naar gelang van de rechtshandeling, die hij verricht, de eigenaar, de bezitter, de vruchtgebruiker of de pachter van de grond zijn: Degeen, die van de koning

een akker heeft gekregen om daaruit alleen gedurende zijn leven of voor een bepaalde periode in zijn onderhoud te voorzien, is *bēl eqlim* wanneer hij die akker aan een ander verpacht; evenzo de pachter, die het door hem gepachte land in onderpacht geeft.

Al deze rechten om land van een ander te houden en te gebruiken geven de houder niet het recht om het land te vervreemden, met name te verkopen. Dat recht komt alleen toe aan degeen die wij de eigenaar zouden noemen. Andere wijzen om wat wij de eigendom noemen te verkrijgen zijn vererving, schenking en ruiling. In het algemeen zijn de verkoper en de erflater eigenaar en wordt de koper of de erfgenaam eigenaar. Een uitzondering doet zich slechts voor wanneer een niet-eigenaar, onrechtmatig handelend, goed aan een ander verkoopt of nalaat. Om de rechtsverhoudingen ten aanzien van de grond in het oude Mesopotamië te bestuderen, moeten wij nu eenmaal met onze Westerse begrippen werken, ook al bestonden die daar toen niet, en in dit geval kan dat verhelderend werken. Daarom zullen we in het volgende als kenmerken van de eigendom van de grond de vervreemdbaarheid, met name de verkoopbaarheid en de vererfbaarheid daarvan hanteren, zijnde koop en verkoop en vererving rechtsfiguren, die in het oude Mesopotamië wel bekend waren. Vatbaarheid voor schenking en meestal ruiling staan daarmede op één lijn.

Ook zal men in het oog moeten houden, dat grond naar onze begrippen eigendom van personen, van de staat, van andere instellingen, in het bijzonder de kerk (de tempel), of van groepen van personen kan zijn. Ten aanzien van grond in handen van de staat (destijds gepersonifieerd door de koning en het paleis) of van de tempel (als personificatie van de god) kan een civielrechtelijke verhouding bestaan, maar het kan ook een publiekrechtelijke zijn. Dit onderscheid was in het oude Mesopotamië onbekend. Min of meer uitgaand van het hedendaags gemaakte onderscheid tussen gebonden en vrije mede-eigendom, kan gemeenschappelijke grond van een groep of onverdeelbaar en daardoor onvervreemdbaar voor de individuen zijn (b.v. in stam- of familieverband) en dan lijkt de verhouding enigszins op die bij staat en tempels, of verdeelbaar en vervreemdbaar zijn en dan vertoont de verhouding meer overeenkomst met de particuliere eigendom. Een grote schakering van mogelijkheden bestaat in dit verband, juist daar waar niet onze strakkeromeinsrechtelijke begrippen aan het rechtsdenken ten grondslag liggen. In het volgende zal de nadruk worden gelegd op de particuliere eigendom. In het bijzonder zal het voorkomen daarvan met betrekking tot de grond worden besproken. De wijze van exploitatie van de grond houdt daarmede wel nauw verband, maar staat juridisch los daarvan.

Sinds jaren is een veelbesproken vraag, welke rechten er in de oudst be-

kende periode, met name in de Sumerische periode, in Mesopotamië met betrekking tot de grond bestonden. Lang heeft men gemeend, dat in de Sumerische maatschappij alle grond in handen was, aanvankelijk alleen van de tempels, later ook van de koning, die deze hetzij in eigen regie met gebruikmaking van grote aantallen arbeiders exploiteerden, hetzij op een of ander manier aan bepaalde personen, met name ambtenaren en andere dienaren, in gebruik gaven om in hun onderhoud te voorzien. Gebleken is echter, dat ook in het derde millennium v. Chr. gronden werden verkocht en zowel de Russische school onder leiding van I. M. DIAKONOFF, als de Amerikaanse hoogleraar I. J. GELB nemen het bestaan van eigendom van grond in de Sumerische periode aan.

I. J. GELB werkt sinds enkele jaren met zijn staf in Chicago aan een onderzoek naar de vroegste systemen van het houden van land (ongeacht de juridische kwalificatie daarvan) in het Nabije Oosten. Als basis voor dit onderzoek dienen 55 op steen geschreven teksten (door GELB *kudurru's* genoemd, daterend uit de periode van ongeveer 3000 tot 2250 v. Chr., dus reeds uit de eerste periode van het schrift, en ongeveer 290 op kleitabletten geschreven teksten, daterend van de Fara-periode, ongeveer 2450 v. Chr., tot het einde van het derde millennium. Op de *kudurru's* zijn verkrijgingen van land door een persoon van een aantal andere personen of families vastgelegd; op de kleitabletten voornamelijk individuele verkopen van land. De bedoeling is om al deze teksten met bewerking ervan uit te geven. Aan de aankondiging hiervan door GELB in het jaarrapport van het Oriental Institute in Chicago over 1974/1975 zijn enige van de hierna volgende gegevens ontleend. Blijkens het recente rapport over 1975/76 is het onderzoek thans bijna voltooid en is men tot een vrij duidelijk beeld gekomen.

De bestudering van deze teksten moet geschieden in nauw verband met de geschiedenis van de nederzettingen in Mesopotamië, zoals die in de laatste jaren aan het licht wordt gebracht door nauwkeurige bestudering van hetgeen daaromtrent aan de oppervlakte waarneembaar is. ROBERT MCC. ADAMS heeft dit voor het eerst gedaan in de streek ten Oosten van Bagdad (*Land behind Bagdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*, Chicago 1965), later in samenwerking met H. J. NISSEN voor de streek rondom Uruk (*The Uruk Countryside*, Chicago 1972), HENRY T. WRIGHT heeft dit gedaan voor nederzettingen rondom Ur, in het bijzonder in één dorp (Sakheri Sughir) (*The administration of rural production in an early Mesopotamian Town*, Ann Arbor 1969), MC GUIRE GIBSON voor de streek van Kish (*The City and Area of Kish*, Miami 1972, met een hoofdstuk van R. MCC. ADAMS). Door deze onderzoekingen is aangetoond, dat de bewoning van het zuidelijke gedeelte van de Mesopotamische vlakte (ten Zuiden van Bagdad) is begonnen in een

groot aantal kleine nederzettingen, dorpen. In het vierde millennium groeide het aantal van deze nederzettingen steeds, ook nog in de z.g. late Uruk-periode in het begin van het derde millennium, de tijd waarin het schrift is uitgevonden. De bevolking van deze nederzettingen leefde van landbouw en veeteelt, maar bij gebreke van geschreven bronnen, althans van begrijpelijke geschreven bronnen, is de rechtsverhouding van de dorpelingen ten aanzien van de grond niet bekend. De mogelijkheid bestaat, dat een groep personen, al dan niet in familieverband, zich ergens vestigde, de grond gezamenlijk in bezit nam en gezamenlijk ging exploiteren, maar evengoed is het mogelijk, dat de grond bij de vestiging terstond verdeeld werd en ieder voor zich ging exploiteren. De vergelijkende rechtsgeschiedenis toont aan, dat beide mogelijkheden in de praktijk verwezenlijkt werden, en bovendien, dat soms onderscheid gemaakt moet worden tussen bouwland en grasland. Men kijke slechts naar ons eigen land: In het Oosten van ons land en in Gooi- en Eemland waren de weidegronden, plaatselijk nog tot in deze eeuw, gemeenschappelijk eigendom van de dorpelingen en deze hadden gebruiksrechten daarop. Daartegenover werden de weidegronden in het Zuid-Hollands-Utrechtse weidegebied terstond bij de ontginning, zij het tegen een zekere retributie, in een vaste maat in eigendom aan de ontginners uitgegeven.

Evenals in dit laatste gebied, waren in Zuid-Mesopotamië waterwerken nodig, zowel om de grond te irrigeren, als om in het voorjaar de watervloed te keren. Deze voorzieningen moesten in hoofdzaak wel door het gehele dorp gezamenlijk aangelegd worden; alleen de detailontwatering en water-toevoer kon door de gebruikers van bepaalde percelen zelf worden geregeld. Dit is wel als argument gebezigd voor de stelling, dat in de aanvang alle grond gemeenschapsgoed was, maar nodig is dat niet. We zien, dat in Holland, waar de eigenaren van de grond in een bepaalde streek, juist in de periode van de grote ontginningen in de twaalfde eeuw, de hoofden bij elkaar staken en waterschappen gingen vormen, zonder dat daardoor enige inbreuk werd gemaakt op hun eigendom van de grond. Zo kan het ook zijn gegaan in Zuid-Mesopotamië, waar we later restanten vinden van plaatselijke bestuursorganen, met name een algemene vergadering en een college van oudsten. Van andere zijde wordt gesteld, dat gemeenschappelijke eigendom van de grond de meest normale oorspronkelijke rechtsverhouding tot de grond is, met hetzij gemeenschappelijke, hetzij individuele exploitatie van de grond. In hoeverre gemeenschappelijke exploitatie van landbouwgrond in samenlevingen in alle tijden voorkwam of voorkomt, was het onderwerp van een vergadering van de Société Jean Bodin, een vereniging voor de vergelijkende geschiedenis van de rechtsinstellingen, genoemd naar een beroemd Frans jurist uit de zestiende eeuw, in Warschau in mei 1976. Een kleine 200 rapporten, betrekking heb-

bend op een groot gedeelte van de wereld, waren voor deze bijeenkomst uitgebracht. Wel is waar betrof het onderwerp in het bijzonder de gemeenschappelijke exploitatie van de grond, maar deze kan toch niet geheel los van de eigendomsverhoudingen gezien worden. Voor de oudste nederzettingen in Mesopotamië moest het antwoord op de evenbedoelde vragen voorshands luiden: we weten het niet. De mogelijkheid bestaat echter, dat de hierboven vermelde studie van Gelb aanknopingspunten zal bieden voor een hypothetische reconstructie van de situatie in die pre- en protohistorische nederzettingen.

Tegen het jaar 3000 en in het begin van het derde millennium v. Chr. verandert de situatie geheel: rondom grote tempels ontstonden steden, de bevolking concentreerde zich in die steden, de dorpen op het platteland werden verlaten; hun aantal verminderde sterk en de meeste verdwenen. Deze verandering wordt wel in verband gebracht met de komst van de Sumeriërs in Zuid-Mesopotamië. De grote Sumerische steden, waarvan Uruk de oudste was, maar waaronder ook Ur, Nippur en Kiš spoedig een belangrijke plaats innamen, werden bestuurd volgens een theocratisch regime: de god, vertegenwoordigd in zijn tempel, beheerste de organisatie van de stad en de staat en daarmee ook de economie. De tempel, later ook de staat met zijn vorst, bezat, naar het schijnt, alle grond en exploiteerde deze. Dit is de situatie, zoals die b.v. blijkt uit de teksten uit Ur ten tijde van de koningsgraven (26ste en 25ste eeuw v. Chr.) en uit de vele teksten uit Lagasj uit de eeuwen daarna. Zoals A. L. OPPENHEIM op een congres voor de economische geschiedenis in München in 1955 heeft gezegd, werd in historische tijden de landelijke economie van Mesopotamië beheerst door tempels en het paleis; deze waren in staat om de landbouw op lange termijn te bedrijven en de waterwerken te beheren; deze instellingen, met een statisch, autarkisch en conservatief karakter, vormden een standvastig element in de hele geschiedenis van het oude Mesopotamië. I. J. GELB beschouwt het, blijkens een door hem gehouden voordracht op de Assyriologenbijeenkomst in München in 1972, als een normale evolutie, dat gemeenschappelijke gronden op den duur onder het beheer van grote publieke lichamen komen, zoals de tempel of de kroon, zoals dus hier zou zijn geschied. Voor privé-eigendom van de grond is in dit systeem geen plaats.

Het is aan ernstige twijfel onderhevig of deze ontwikkeling wel zo algemeen is geweest als men enkele tientallen jaren geleden geloofde. Evengoed als de door Gelb geconstateerde algemene tendens, is een evolutie mogelijk in dier voege, dat gemeenschapsgronden privé-eigendom van de gebruikers worden. Indien al in de oudste nederzettingen de grond in handen van de gemeenschap was — hetgeen dus, zoals hierboven uiteengezet, onbekend is — kan zich ook een ontwikkeling tot particuliere eigendom hebben

voorgedaan, althans eigendom van een familie. Dat er inderdaad gedurende de gehele Sumerische periode, dus gedurende vrijwel het gehele derde millennium, particuliere eigendom van de grond heeft bestaan, moet worden afgeleid uit de hierboven reeds genoemde teksten, die GELB met zijn medewerkers thans bestudeert.

Deze teksten kunnen, zoals reeds opgemerkt, onderscheiden worden in twee groepen, die op steen (*kudurru's* genoemd naar een in de Kassietentijd in gebruik zijnd type) en die op kleitabletten. In beide wordt de verkoop van grond of huizen vastgelegd; in de *kudurru's*, waarvan de eerste uit de Jemdet Nasr-periode (ca. 2900 v. C.), misschien al uit de Uruk IVa-periode (ca. 3000 v. C. of iets eerder) dateren, zijn er in de regel meer verkopers, meestal broers; in de teksten op kleitabletten een tot drie, een maal vier verkopers. Die verkopers ontvangen de koopsom, maar bovendien krijgt een aantal andere personen, soms ook getuigen of de schrijver, een, meestal klein, bedrag in natura. Op een enkele uitzondering na, is de relatie van deze personen tot de verkoper(s) onbekend. Deze koopacten zijn gevonden in verschillende delen van Zuid-Mesopotamië, o.a. in Šuruppak (Fara), Nippur, Girsu (Lagaš) en Adab. Een der bekendste is de (stenen) tablet van Lummatu, waarin de verkoop van verschillende landerijen door verschillende groepen broers aan Lummatu, de zoon van de vorst van Lagaš, zijn vastgelegd (Deze tekst is het laatst (als no. 117) bewerkt door D. O. EDZARD in zijn belangrijke werk *Sumerische Rechturkunden des III. Jahrtausends vor der III. Dynastie von Ur*; 1968).

Uit al deze verkopen blijkt, dat bepaalde personen of groepen van personen grond in eigendom hadden; anderen verwierven deze in eigendom door koop. De thans nog onopgeloste vragen zijn of die verkopers vertegenwoordigers waren van bepaalde, van ouds bestaande, gemeenschappen — families, stammen of dorpsgemeenschappen —, die de grond in eigendom hadden, dan wel privé-eigenaren, in de gevallen dat meer broers grond verkochten een aantal mede-erfgenamen, die uit dien hoofde de grond in gezamenlijke eigendom hadden. Het feit, dat het meestal broers zijn, die de grond verkopen, doet aan het laatste denken; was er sprake van echte familie- of stamgemeenschappen, dan zouden ook anderen als verkopers opgetreden zijn. Of nu het ene of het andere het geval was, in ieder geval blijkt uit deze verkopen, dat de verkopers eigenaar waren van de grond, hetzij privé, hetzij gezamenlijk, eventueel nog tezamen met andere familie-, stam- of dorpsgenoten. De kopers, altijd enkelingen, konden de grond of huizen verder verkopen en hierin zou ook een verklaring kunnen worden gevonden voor de gevallen, waarin maar één verkoper optreedt. Of deze verkopen in oorsprong in enig verband staan met het hierboven geschetste verval van de

dorpen ten platten lande, is onbekend en hypothesen te dezen zijn voorbarig. Maar wel is zeker, dat eigendom of mede-eigendom al voorkwam toen die dorpen nog bestonden. Voor de geschiedenis van de ontwikkeling van de eigendomsverhoudingen ten platten lande zal het ook van belang zijn te onderzoeken wie de kopers waren. Opvallend is, dat er meermalen vorstelijke personen bij waren, zoals de reeds genoemde Lummatu en de nog te noemen Maništušu.

In de tijd van de dynastie van Akkad (eind 24ste en 23ste eeuw v. Chr.), de eerste periode van Semietische overheersing in Zuid-Mesopotamië met als zetel de nog niet teruggevonden stad Akkad in het noordelijk gedeelte van Zuid-Mesopotamië, neemt het aantal koopcontracten toe. De koningen hadden grote domeinen, breidden deze uit, maar gaven ook land aan gunstelingen en ambtenaren. Een bekend voorbeeld is vastgelegd op de in 1900 gevonden z.g. obelisk van koning Maništušu, waarvan de uitleg nog altijd betwist is en waaraan de Franse Assyrioloog JEAN BOTTÉRO in de cursus 1970/71 zijn colleges aan de École pratique des Hautes Études heeft gewijd. De koning kocht vier grote domeinen; de vraag is echter van wie: van particuliere eigenaren of van gemeenschappen (volgens GELB: van clans). In de meeste contracten is er echter maar één verkoper, hetgeen een duidelijke aanwijzing vormt, dat particuliere eigendom, al dan niet naast gemeenschapsgronden, voorkwam.

Een aantal contracten komt nu uit de streek van Kiš en het land ten Oosten van Bagdad. In dit laatste gebied verschilde de ontwikkeling van de nederzettingen van die in Zuid-Mesopotamië en daar bestonden toen reeds — in tegenstelling tot Zuid-Mesopotamië — volgens de bevindingen van I. J. GELB (*Sargonic Texts from the Diyala region*, 1952, p. XIII) — grote particuliere boerenbedrijven. Steeds moeten we in het oog houden, dat in Zuid-Mesopotamië het meeste land in handen was van de tempels en de vorsten, welke laatsten hun bezittingen sterk uitbreidden door aankopen.

In de 21ste eeuw v. Chr., toen in Ur residerende vorsten geheel Zuid-Mesopotamië regeerden, deed zich een renaissance van de Sumerische beschaving voor. Hoewel uit deze periode een zeer groot aantal teksten bekend is — zoveel als uit geen andere periode van de Babylonische en Assyrische geschiedenis —, zijn er geen teksten, waaruit blijkt, dat in die periode particuliere eigendom van grond bestond. Verkopen van grond zijn niet bekend, behalve een paar verkopen van een boomgaardje (*BE III 14*; *NRVU 224*). Alle teksten de grond rakende over geheel Zuid-Mesopotamië betreffen het beheer van land door of vanwege de tempels en de vorst. Weliswaar zijn er enkele pachtcontracten bekend, maar waarschijnlijk betreft

het in al deze gevallen grond, die de vorst of de tempel aan functionarissen had gegeven voor hun levensonderhoud alleen voor de tijd van hun leven. We staan hier voor een ontwikkeling, die vooralsnog raadselachtig is. De Russische Assyrioloog I. M. DIAKONOFF neigt er in het werk *Society and State in Ancient Mesopotamia* (Moskou 1959) toe om aan te nemen, dat ook in deze tijd de particuliere eigendom is blijven voortbestaan en dat de ontwikkeling in de volgende periode daarop voortbouwde.

In die volgende periode — de z.g. Oud-Babylonische periode, lopend van 2000 tot ongeveer 1600 v. Chr. — werd aanvankelijk nog aangesloten aan de maatschappelijke verhoudingen tijdens de voorafgaande derde dynastie van Ur. Maar het Semietische element in de samenleving werd steeds sterker en verdrong gaandeweg het Sumerische, een proces dat al enige eeuwen op gang was. In de 19de eeuw v. Chr. begint een sterke ontwikkeling van de particuliere eigendom van de grond, hoewel daarnaast ook de tempel en de koning nog uitgebreide domeinen hadden; de rol van de tempels lijkt echter geringer te worden. Die particuliere eigendom had duidelijk het karakter van die, zoals wij die kennen. In geheel Zuid-Mesopotamië vinden we talrijke contracten betreffende de koop en verkoop van huizen en landbouwgronden. Boedelscheidingen laten zien, dat vele landerijen in particuliere eigendom waren, niet alleen van de exploitanten zelf, maar ook van ambtenaren, kooplieden en anderen, die hun kapitaal in grond belegden. Enkele grootgrondbezitters exploiteerden hun domeinen zelf, zoals Balmunamḫe, levend in de tijd van koning Rim-Sin (omstreeks 1800 v. Chr.), die in de buurt van Larsa een versterkte zate had; daarnaast deed hij allerlei andere zaken, geld uitlenen, transport, etc. Hoe deze grote domeinen ontstaan zijn, is niet bekend, maar het lijkt weinig waarschijnlijk, dat zij hun oorsprong vinden in de eigendommen, bekend uit de periode voor de derde dynastie van Ur; het is ondenkbaar, dat in dat geval in de talloze teksten uit die tussenperiode daarvan nimmer melding gemaakt zou zijn. Wel zijn er enkele aanwijzingen, dat oorspronkelijk de familie bepaalde rechten had, zoals men ook uit de betalingen aan derden, vermeld in de teksten uit het derde millennium, wil afleiden. De meeste beleggers verpachtten hun landerijen en van de 19de eeuw af vinden we dan ook talrijke pachtcontracten. In Sippar, niet ver van Babylon en al spoedig tot het rijk van de koningen van die stad behorend, bezaten de *nadītu*'s van de zonnegod Šamaš, vrouwen die op een bepaalde wijze aan de eredienst van deze god waren verbonden en in een soort klooster woonden, veel landerijen rondom de stad, die zij veelal verpachtten, soms ook in eigen beheer exploiteerden. De *nadītu* Iltani, een koningsdochter levend in de eerste helft van de 17de eeuw v. Chr., bezat uitgestrekte landerijen, die zij met behulp van rent-

meesters exploiteerde, een bedrijf vergelijkbaar met dat van Balmunamhe in het Zuiden anderhalve eeuw eerder. In de hoofdstad Babylon woonden dergelijke vermogende *naditu's*, daar toegewijd aan de god Marduk. In een recent werk, uitgegeven in Leiden door het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, heeft de Amerikaanse Assyriologe RIVKAH HARRIS een overzicht van de ten aanzien van de grond bestaande rechtsverhoudingen in Sippar en de omgeving van die stad gegeven (*Ancient Sippar*, 1975). Onder leiding van Professor DIAKONOFF wordt in Leningrad reeds jarenlang aan een dergelijk onderzoek voor Larsa in het Zuiden gewerkt, maar het is onbekend wanneer dit tot een resultaat zal kunnen leiden.

In een recent artikel in *Altorientalische Forschungen IV* (1976) heeft HORST KLENGEL een studie gewijd aan de sociale verhoudingen in de, in hoofdzaak op de landbouw georiënteerde, Noord-Babylonische stad Dilbat. Daar werd in de tijd vóór Hammurapi door een zekere Iddin-Lagamal een omvangrijk grondbezit verworven, dat zijn zoon Nahilum nog wist uit te breiden; diens nakomelingen konden zich in de latere jaren van Hammurapi niet meer op hetzelfde niveau handhaven; aankopen van onroerend goed komen niet meer voor, nog wel verpachtingen van door die nakomelingen in eigendom bezeten grond. Ook in de Leidse spijkerschriftverzameling bevindt zich een aantal tabletten uit het archief van deze familie. Klengel vermoedt, dat de door hem beschreven gang van zaken in de familie van Iddin-Lagamal symptomatisch is. In ieder geval kan geconstateerd worden, dat zij overeenkomt met de ontwikkeling in Larsa in het Zuiden. Doordat in Sippar de *naditu* zulk een grote rol in het maatschappelijk leven speelden en zij een bevoorrechte positie innamen, lagen daar de verhoudingen wat anders. De ontwikkeling van de particuliere eigendom ging uiteraard gepaard met allerlei andere veranderingen in het economische bestel, o.a. in de arbeidsverhoudingen. Over het algemeen schijnt onder de centraliserende regering van Hammurapi, die veel land nodig had voor zijn nog nader te vermelden landuitgiften, de verwerving van veel grond in particuliere eigendom moeilijker te zijn geworden (zie hiervoor ook een studie van KLENGEL in de *Acta* van de Hongaarse Akademie van Wetenschappen van 1974).

Ook de wetgeving van Hammurapi gaat van het bestaan van particuliere eigendom van grond uit. Slechts enkele artikelen doen dat duidelijk, zoals art. 39, zeggend, dat bepaalde militairen, die land in leen hebben van de koning, grond, boomgaarden en huis, die zij door koop verwerven, aan hun vrouw of dochter kunnen vermaken; art. 165, handelend over schenking van grond, boomgaard of huis door een vader aan zijn zoon en de vererving van het ouderlijk bezit; en art. 178 betreffende schenkingen van land of

boomgaarden aan dochters, die *naditu* of priesteres worden. Dergelijke schenkingen kwamen in Sippar veelvuldig voor. Verscheidene bepalingen hebben betrekking op de verpachting van landerijen en het laten exploiteren van palmboomgaarden, maar, zoals reeds opgemerkt, een verpachter behoeft geen eigenaar te zijn; in den regel zal dit echter wel het geval zijn en men mag wel aannemen, dat ook die bepalingen van het bestaan van eigendom uitgaan (art. 42 e.v. en art. 59 e.v.). Uit contracten blijkt, dat een veld ook als zekerheid gesteld kon worden voor een schuld.

Evenals bij ons bracht de eigendom van grond niet alleen genotsrechten mede, maar ook verplichtingen, met name ten aanzien van de buren. In het bijzonder hadden deze verplichtingen op de waterhuishouding betrekking; was de eigenaar daarin nalatig en leden de buren daardoor schade, dan was hij, ook volgens de wet (wetgeving van Hammurapi, art. 53-56), tot vergoeding van die schade aan de buren verplicht.

In de aanvang is reeds gezegd, dat in het oude Mesopotamië de begrippen eigendom en bezit als zodanig niet bekend waren. In de Oud-Babylonische periode ontwikkelde zich, naast de normale eigendom, een rechtsverhouding met betrekking tot landbouwgrond, die wel enkele elementen van ons eigendomsbegrip bevatte, maar andere, essentiële, miste. De koningen van Babylon, en wellicht reeds de laatste koningen van Larsa, gaven landerijen uit aan hun soldaten en deze kregen de verplichting om dienstplicht (*ilkum*) te verrichten. Zo distribueerde Hammurapi na zijn verovering van het rijk van Larsa grote aantallen percelen in het veroverde land, waarschijnlijk meestal in nieuw ontgonnen gebieden en veelal van niet al te beste kwaliteit, onder zijn soldaten. Speciale ambtenaren waren daarmede belast, die in een frequente correspondentie met de koning stonden (vgl. de uitgave *Briefe aus dem Archive des Šamaš-hāzir*, door F. R. KRAUS als deel IV van de reeks *Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung*, Leiden, 1968). In zijn wetgeving heeft Hammurapi een aantal regels voor dit kennelijk nog nieuwe instituut gegeven, o.a.: komt de soldaat zijn dienstplicht niet na, dan vervalt zijn recht op de grond. Het land kon alleen op een zoon vererven als hij de dienstplicht nakwam. Het belangrijkste is echter, dat de rechthebbende zijn perceel niet kon verkopen; evenmin kon hij het aan zijn vrouw of dochter vermaken en hij kon er geen geld op opnemen. Verkoopt hij het toch, dan wordt de koopacte verbroken en het veld keert terug *ana bēlišu*, „naar zijn heer” (art. 37). Deze laatste bepalingen maken duidelijk, dat hier geen sprake is van wat wij eigendom zouden noemen. De Babyloniërs maakten echter in de benaming van de rechthebbenden geen onderscheid tussen de eigenaar en rechthebbenden krachtens andere rechtsverhoudingen; allen konden zij *bēl eqlim* zijn en uit de samen-

hang moet worden opgemaakt welke rechtsverhouding wordt bedoeld, zoals in de aanvang opgemerkt. Terecht vertaalt ANDRÉ FINET in zijn nieuwe vertaling van de wetgeving van Hammurapi (*Le Code de Hammurapi*, 1973), in tegenstelling tot de meeste vroegere vertalingen, deze term met het weinig zeggende „tenancier”. In de juridische literatuur wordt deze verhouding wel aangeduid als een leenverhouding naar analogie van de aldus genoemde Middeleeuwse instelling. Daarbij moet men zich echter wel realiseren, dat er belangrijke verschillen tussen beide bestonden.

Pretendeerde iemand een eigendomsrecht op een perceel of werd door een ander inbreuk gemaakt op iemands eigendomsrecht, dan kon men zich tot de rechter wenden. Zo spande b.v. een *naditu* van Šamaš een proces aan omdat iemand een deel van haar veld geoccupeerd (letterlijk „gestolen”) had en gebruikte. De rechters gaven haar gelijk en zij kreeg haar veld terug. Meermalen kwamen processen tussen erfgenamen voor over bij de boedelscheiding toegedeelde velden.

Helaas zijn we tot nu slecht ingelicht over de agrarische verhoudingen in het Noorden van Mesopotamië, zowel in het derde millennium, als in het begin van het tweede millennium. Hoewel duizenden teksten ons inlichten omtrent de handel van Assur met Anatolië, weten we vrijwel niets omtrent de grond in Assyrië. Iets meer weten we betreffende de situatie in Mari aan de midden Eufhraat omstreeks de 19de en 18de eeuw v. Chr. Ook daar speelden koning en tempel een grote rol in de exploitatie van de grond, maar ook particulieren hadden huizen en landerijen in eigendom, die zij verkochten op contracten, die gelijkenis vertonen met die uit het Noorden van Babylonië. Het gold hier echter alleen gronden in de naaste omgeving van de steden; de meer verwijderde gronden waren in handen van half-nomadische stammen, zoals de Hanaeers en de Benjaminieten. Waarschijnlijk hadden deze stammen oorspronkelijk de grond in gemeenschappelijke eigendom. Sommige teksten tonen een begin van verdeling van deze gronden onder de deelgenoten.

Op de landelijke verhoudingen in Noordwest-Mesopotamië, rondom de meest westelijke bocht van de Eufhraat, zullen wellicht de grote aantallen teksten, daterend uit de 25ste en 24ste eeuw v. Chr., die in 1975 door de Italiaanse opgravingsexpeditie in het oude Ebla zijn gevonden, licht werpen.

In het eind van de 18de eeuw en in de 17de eeuw v. Chr. vielen vreemde stammen Babylonië van verschillende kanten binnen, volken uit het Zuiden, de Kassieten vanuit de bergen in het Noord-oosten, en langzamerhand richtten deze het rijk van Hammurapi en zijn opvolgers te gronde. De 16de eeuw is een duistere periode in de geschiedenis van geheel Mesopotamië. Wanneer in de 15de eeuw de bronnen opnieuw beginnen te vloeien, blijkt

overall de samenleving geheel veranderd te zijn, in Assyrië waarschijnlijk nog het minst. Vele oude steden en dorpen zijn verdwenen, nieuwe plaatsen zijn bewoond. In Babylonië hebben de Kassieten het bewind in handen; in het land ten Oosten van de Tigris ter hoogte van Assyrië Hoerrieten. Deze laatsten, van Indo-Germaanse oorsprong, consolideren zich reeds vóór 1500 v. C. in Noordwest-Mesopotamië tot het Mitanni-rijk. In Assyrië vinden we wel Hoerrietische invloeden, maar het heeft in hoofdzaak zijn karakter bewaard, met name dat van een handelsland.

In deze tweede helft van het tweede millennium v. Chr. vinden we alleen in Assur koopcontracten betreffende percelen landbouwgrond. De nauwkeurige uitleg van deze contracten, in 1928 voor het eerst besproken door de Duitse rechtshistoricus PAUL KOSCHAKER, is betwist, met name omdat het verkochte veld meestal niet concreet is omschreven, maar nog uitgekozen moet worden. Zowel KOSCHAKER als I. M. DIAKONOFF denken, dat de verkochte percelen tot een soort gemeenschappelijke eigendom van een familie behoorden, maar dit lijkt niet waarschijnlijk. Alvorens tot levering van het verkochte land kon worden overgegaan, was een publieke aankondiging van de verkoop nodig, zoals voorgeschreven in artikel B 6 van de uit deze tijd stammende Assyrische wetten. Uit dit artikel blijkt duidelijk, dat een eigenaar van grond deze kon vervreemden en de verkrijger deze in bezit kon nemen na de publieke proclamatie. Van het transport moest een akte opgemaakt worden voor de koninklijke autoriteiten, in de provincie voor de plaatselijke autoriteiten. M.i. gaat het hier om normale particuliere eigendom, zowel aan de kant van de verkopers als aan die van de kopers. P. GARELLI heeft onlangs opgemerkt, dat alle gevonden contracten betrekking hebben op de overgang van eigendommen van leden van een bepaalde familie naar die van een andere.

Ook in provinciesteden, b.v. in Šibaniba, bezaten particulieren waarschijnlijk landerijen, maar koopcontracten zijn in die plaatsen niet gevonden, evenmin als boedelscheidingen. Daarnaast waren uitgestrekte domeinen in handen van de koning, terwijl stellig ook de tempels bezittingen hadden. Evenals in Babylonië in de tijd van Hammurapi, waren hier bouwlanden in handen gegeven van personen, die tot militaire dienstplicht (*ilku*) verplicht waren.

Evenals in het Oud-Babylonische rijk, hadden hier de eigenaren van landbouwgronden niet alleen rechten, maar ook verplichtingen, met name ten aanzien van de waterhuishouding. Ook hier zijn deze verplichtingen uitdrukkelijk in de wet vastgelegd (Assyrische wetten B 17 en 18). Daar het hier gaat om de verplichtingen van de *bēl eqlim*, is het mogelijk, dat deze bepalingen niet alleen voor de eigenaren golden, maar ook voor andere

houders van de grond, zoals de tot *ilku* verplichte soldaten.

In het Zuiden, in Babylonië, is de particuliere eigendom van de grond, zoals we die in de Oud-Babylonische periode hebben aangetroffen, geheel verdwenen. Normale koopcontracten op kleitabletten komen niet meer voor. De grote tempels, b.v. die in Nippur, hadden nog landerijen en de koningen hadden de beschikking over uitgestrekte domeinen, zoals blijkt uit de *kudurru's*, stèles of stenen platen, waarop giften van omvangrijke landerijen door de koning aan zijn zoons, officieren, ambtenaren en anderen zijn vastgelegd. Ook werden dergelijke landerijen wel door de koning verkocht. Soms werden zij eerst aangekocht; de vraag is echter van wie; het is wel verondersteld van een stam of een uitgebreide familie, die deze in gemeenschappelijk bezit zouden hebben gehad, maar de meningen hieromtrent zijn verdeeld. Als belending werd namelijk dikwijls opgegeven het *bītu*, „het huis”, van een persoon. Daarmee is waarschijnlijk bedoeld het bezit van een bepaalde familie of een naar een hoofd genoemde stam. Deze *bītu* moeten, naar hun talrijke voorkomen te oordelen, een belangrijk gedeelte van de grond in handen hebben gehad, maar over hun samenstelling en hun rechten op de grond blijkt niets direct uit de beschikbare bronnen. Opmerkelijk is, dat de tekst van de *kudurru's* — *kudurru's* van een geheel ander type dan de door GELB ook zo genoemde teksten uit het derde millennium — de indruk wekt, dat de verkrijgers van de grond eigenaren werden, maar dat er geen oorkonden zijn gevonden, waarbij zij eigendomshandelingen ten aanzien van die grond verrichtten, met name geen contracten, waarbij zij grond verkochten of de overgang daarvan op erfgenamen is vastgelegd; ook pachtcontracten zijn niet bekend. In hoeverre hier sprake was van particuliere eigendom naar onze Westerse begrippen, blijft daarom onzeker.

Een heel bijzonder rechtsstelsel bestond in het land Arrapha, ten Oosten van de Tigris ter hoogte van Assyrië, het huidige oliegebied van Kirkuk, bekend geworden door de tekstvondsten te Nuzū (*Yorghān Tepe*). Ook daar komen koopcontracten voor grond niet voor. Maar toch waren landerijen in handen van bepaalde personen, die deze door fictieve adopties, waarbij de geadopteerde tot erfgenaam werd benoemd, aan anderen overdroegen. Een zekere Tehiptilla, een belangrijk man in Nuzu, kreeg op deze manier zeker 150 percelen in handen. Of deze percelen echter eigendom van de adoptanten waren, dan wel van de kroon waren en door deze aan onderdanen waren uitgegeven met de verplichting tot het verrichten van (leger)diensten (*ilku*), is onzeker. Al jarenlang is hierover een discussie gaande, begonnen door de reeds genoemde Duitse rechtshistoricus PAUL KOSCHAKER, de grondlegger van de studie van het Babylonische en Assyrische recht in het begin van deze eeuw, en voortgezet door HILDEGARD LEWY en de Russische

Assyriologe NINEL JANKOWSKA. Duidelijk is, dat door personen als de reeds genoemde Tehiptilla en mevrouw Tulpanaja, residerend op een *dimtu*, een versterkte hoeve, in feite grote bezittingen werden gevormd. Sedert kort houdt de Italiaanse Assyrioloog CARLO ZACCAGNINI zich intensief met de economische en sociale geschiedenis van dit gebied bezig, vooral in het voetspoor van NINEL JANKOWSKA; ook de ontwikkeling van de eigendom van de grond betreft hij bij zijn studies.

In Noordwest-Mesopotamië is een groot aantal kleitabletten tevoorschijn gekomen bij de opgraving van Alalah, niet ver van Aleppo, een streek, die, evenals het land ten Oosten van de Tigris, onder sterke Hoerrietische invloed stond. Ook daar komen geen koopcontracten voor grond voor, ook geen vermomde overdrachten, zoals in het land Arrapha. Slaven en runderen werden er wel verkocht. Enkele tabletten bevatten lijsten van personen, die wijngaarden of bouwlanden in gebruik hadden, maar hun rechtsband ten aanzien van die gronden is onbekend.

Alles bijeengenomen, blijkt dus, dat in deze periode, voorzover bekend, alleen in Assyrië normale grond-eigendom voorkwam. Wel zijn enkele koopcontracten voor landbouwgrond gevonden in Ugarit, de havenstad aan de Middellandse Zee. Evenals in Assyrië, was hier waarschijnlijk interventie van de koninklijke autoriteiten voor de overdracht van grond nodig. Door vererving konden gronden op kinderen overgaan. Evenals in Noord-Mesopotamië, bestonden ook hier gronden, welke houders een *ilku*-verplichting hadden. Het ligt voor de hand, dat bij een zwak centraal gezag de tendens bestond, dat deze gronden volledig eigendom werden van de houders. Daar Ugarit buiten Mesopotamië ligt, valt het daar geldende recht buiten het bestek van dit artikel. Opgemerkt worde echter nog, dat in het naburige Palestina eigendom van grond bestond, zoals o.a. kan worden afgeleid uit het verhaal van de koop van een veld door Abraham voor het graf van Sara. I. SCHIFFMANN (Leningrad) heeft onlangs in een te Budapest verschenen bundel (*Wirtschaft und Gesellschaft im Alten Vorderasien*, 1976) aan de grondeigendom in Palestina een studie gewijd. Opmerkelijk is, dat daar in de eerste helft van het eerste millennium v. Chr. in het algemeen zekere beperkingen ten aanzien van de overdraagbaarheid van de grond bestonden ten gunste van de stam, waartoe de vervreemder behoorde. In hoeverre hier sprake is van algemeen in het Aramese gebied geldend recht, zou nadere bestudering vereisen. Tegen het jaar 1000 v. C. nam de Aramese invloed overal sterk toe en drong ook door in Assyrië. Keren we nu terug naar dat land.

Reeds in het laatst van het tweede millennium begon het Assyrische rijk een overheersende positie in geheel Mesopotamië in te nemen. In het eerste

millennium v. Chr. is de grond daar in handen van de koning, de tempels en particulieren. De koningen bezaten uitgestrekte domeinen, waaruit zij inkomsten trokken. De bewoners van die domeinen waren tot diensten en betalingen aan de koning verplicht. Soms gaven de koningen grote domeinen, inclusief huizen en bewoners, weg aan verdienstelijke ambtenaren of ten bate van een tempel, en deze werden dan tegelijkertijd bevrijd van de diensten en lasten. De eigenaren van landerijen konden deze verkopen; soms verkochten zij boerderijen inclusief de horige boeren. Van de 8ste eeuw af zijn talrijke koopcontracten met betrekking tot landbouwgronden overgeleverd. Soms verkochten meer eigenaren gezamenlijk grond, waaruit blijkt, dat ook gezamenlijke eigendom voorkwam.

Grondeigenaren waren dikwijls tot betaling van bepaalde belastingen of tot het doen van leveranties verplicht, zoals met name blijkt uit teksten, waarbij vrijstelling daarvan werd verleend. Assyrië was een totalitair door de koning geregeerd rijk en als de koning grond nodig had, moesten de rechthebbenden wijken, zoals toen Sargon Niniveh ging stichten. Aan de rechthebbenden werd echter andere grond in de plaats gegeven, hetgeen blijkbaar, zoal niet als een rechtsverplichting, dan toch als een morele verplichting werd beschouwd. Jarenlang heeft voor deze Nieuw-Assyrische teksten weinig belangstelling onder de Assyriologen bestaan, maar gelukkig heeft de jonge Engelse Assyrioloog J. N. POSTGATE thans weer studies daaraan gewijd (*Neo-Assyrian Royal grants and decrees*, 1969, en *Fifty neo-Assyrian legal documents*, 1976).

In het Zuiden, in Babylonië, heeft de in het eind van het tweede millennium aangevangen ontwikkeling zich voortgezet en gaandeweg trad het Semietische element in de samenleving daar weer meer op de voorgrond. Hoe die ontwikkeling ten aanzien van het grondbezit precies is verlopen, vereist nog nadere studie. Ook in de eerste helft van het eerste millennium gaven koningen domeinen aan gunstelingen en deze giften werden vastgelegd op *kudurru's*, soms wel grensstenen genoemd, maar in werkelijkheid werden zij waarschijnlijk in of bij de tempel opgesteld, teneinde daar bewaard te blijven om van de schenking te getuigen. Grote delen van het land bleven in handen van de sinds de Kassietentijd aanwezige stammen (*bitu*), maar van de rechtsverhoudingen binnen deze *bitu* ten aanzien van de grond is ook voor deze periode weinig bekend. De tempels hadden als voorheen grote domeinen.

Rondom de grote steden, Babylon, Sippar, Dilbat en Nippur, vindt men in de 7de en 6de eeuw v. Chr., de periode van Assyrische overheersing en van het Nieuw-Babylonische rijk (omstr. 625-539 v. C.), velden en palmbloomgaarden in particuliere handen. Deze konden worden verkocht en

gekocht, gingen op erfgenamen over en werden verpacht. Zo had mevrouw Ina-Esagila-ramat, wier dochter Nuptâ in 543 v. C trouwde met de grote zakenman Itti-Marduk-balaṣu uit het huis Egibi, uitgestrekte landerijen in de omgeving van Babylon. Ook gronden in de gebieden van de *bītu* werden soms verkocht en uit de in de koopakten vermelde belendingen blijkt, dat verscheidene akkers daar nu particulier eigendom waren. Toch krijgt men de indruk, dat het merendeel der landerijen, vooral in het Zuiden, in handen van de koning en de tempels was. In het algemeen is het aantal koopcontracten betreffende landbouwgrond in de tijd van het Nieuw-Babylonische rijk in verhouding tot het totale aantal gevonden teksten van juridische en economische aard niet groot. Uit Ur is uit deze periode slechts één contract betreffende overdracht van een akker bekend. Rondom Uruk had de Eanna-tempel in die stad uitgestrekte landerijen, veel palmboomgaarden. De cultuur van de dadelpalm speelt in deze periode een grote rol in de landbouweconomie en terecht is daaraan enkele jaren geleden een uitvoerige studie gewijd (DENISE COCQUERILLAT, *Palmeraies et cultures de l'Eanna d'Uruk* (559-520), 1968). Daarnaast had de koning domeinen in de streek van Uruk, die hij onder bepaalde rechtstitels uitgaf aan lieden, die hem dienden. En tenslotte hadden ook particulieren daar gronden in eigendom; sommigen woonden in andere steden en hadden deze grond als rentegevende belegging. De grote eigenaren en degenen aan wie de koning land had uitgegeven, lieten dikwijls het beheer van hun landerijen over aan algemene pachters, zakenlieden met soms grote bedrijven.

Ook in deze periode kende men niet het abstracte begrip eigendom en een woord daarvoor ontbreekt, zoals de Duitse rechtshistoricus HERBERT PETSCHOW in zijn *Neubabylonisches Pfandrecht* (1956) (p. 135, noot 406) en onlangs diens leerling GERHARD RIES in *Die Neubabylonischen Bodenpachtformulare* (1976) (p. 35) nog hebben opgemerkt. De eigendomsverhouding werd veelal door middel van de genitief uitgedrukt (zoals trouwens ook reeds in de Oud-Babylonische tijd voorkwam), dus: „land van A”, hetgeen natuurlijk evengoed een andere rechtsverhouding kan uitdrukken. Uit het verband moet derhalve afgeleid worden of er sprake is van eigendom naar onze Westerse begrippen.

Ook na de verovering van Babylonië door Cyrus van Perzië in 539 v. C. bleven naast konings- en tempeldomeinen — de eerste werden, evenals in de Oud-Babylonische tijd, o.a. uitgegeven aan soldaten of aan anderen om uit de opbrengst ervan een soldaat op de been te houden — particuliere eigendommen bestaan, soms in handen van rijke stadsbewoners, die hieruit inkomsten trokken, zoals de reeds genoemde Ina-Esagila-ramat, maar waarschijnlijk ook wel in handen van de gebruikers, met name wanneer het om

de verkoop van kleinere percelen gaat, zoals bij de verkopers van palmboomgaarden in Ur ten tijde van Cambyses, Darius en Artaxerxes II.

Inmiddels zijn we in ons overzicht de Griekse tijd en de verovering van het gehele Nabije Oosten door Alexander de Grote genaderd. Hoewel in Griekenland, met name in Athene, al ten tijde van Solon de grond in particuliere handen was, kenden ook de Grieken geen afzonderlijk woord voor eigendom, evenmin trouwens voor bezit. Voor beiden gebruikten zij de algemene werkwoorden ἔχειν en κρατεῖν, „hebben” en „de macht hebben”. Wel degelijk kenden zij echter acties om inbreuken van derden op de eigendom in rechte te weren.

Daarentegen ontwikkelde zich in Rome een bewust eigendomsbegrip. Weliswaar werd ook daar voor de eigenaar het woord voor heer, *dominus*, gebruikt, maar deze werd degeen, die de volstreckte macht over een zaak had, en zijn recht was het *dominium* (later ook wel *proprietas* geheten), ook al was de inhoud van dit eigendomsrecht van de feitelijke omstandigheden afhankelijk, zoals betoogd door M. VAN GESSEL-DE ROO in een recent nummer van ons zusterschrift *Hermeneus* (jan./febr. 1977, p. 23v.). Voor de verdere ontwikkeling van de eigendom als rechtsinstituut leze men het onlangs verschenen artikel van Prof. Mr. R. Feenstra in *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 1976, blz. 248-275.

Nog een opmerking tot slot: Al het vorenstaande heeft betrekking op bouwland, tuinland en weiden in het in cultuur gebrachte gebied. Het meeste vee, de runderen, schapen en geiten, werden geweid in de steppegebieden, grenzend aan de akkerbouwgebieden. Zowel de tempels, het paleis, als particulieren, zoals b.v. de hierboven genoemde Balmunamhe en Iltani, hielden grote kudden, die daar weidden, maar ook kleine veehouders mochten er hun vee laten lopen, zoals de man wiens 22 schapen en 10 geiten onbeheerd in het weidegebied van een dorp bij Umma werden aangetroffen (21ste eeuw v. Chr., ADAM FALKENSTEIN, *Die neusumerischen Gerichtsurkunden*, no. 120a). Deze weidegebieden, voornamelijk in de winter en het voorjaar bruikbaar, waren, voorzover we weten, ten algemenen gebruikte. Rechtshandelingen met betrekking tot percelen ervan komen niet voor, processen over rechten erop zijn niet bekend.

Het voorgaande overziend, kan worden geconcludeerd, dat waarschijnlijk van het begin van het derde millennium af reeds vormen van particuliere eigendom van de grond in Mesopotamië voorkwamen. In Zuid-Mesopotamië stonden deze in de Sumerische periode op de achtergrond. Onder de Semietische vorsten van Akkad tekenden zij zich wat meer af, maar tijdens de Sumerische renaissance in de 21ste eeuw v. Chr. is er geen spoor van te bekennen. Onder de heerschappij van vorsten van Semietische oorsprong in

de eerste helft van het tweede millennium treedt de particuliere eigendom sterk op de voorgrond. Maar, na de volksverhuizingen in de 16de eeuw, bestaan er alleen nog sporen van in het meest Semietisch gebleven Assyrië. In het door de Kassieten beheerste Babylonië en de door Hoerrieten bezette gebieden schijnt de eigendom, althans het onverbloemde vervreemdingsrecht van de grond, verdrongen te zijn door andere rechtsvormen, waarschijnlijk door deze volken medegebracht uit hun gebied van herkomst. Pas wanneer in het laatst van het tweede millennium de Semietische elementen weer overheersend worden, gaat ook de particuliere eigendom van de grond weer een belangrijke rol spelen en dit blijft zo tot het einde van de Babylonisch-Assyrische beschaving, hoewel het abstracte begrip eigendom als zodanig in het oude Mesopotamië onbekend is gebleven.

Hebben we in deze bijdrage uitsluitend de eigendom behandeld, in een volgend nummer hopen we een overzicht van de gebruiksrechten op de grond, de wijze van exploitatie daarvan, te kunnen geven.

Arnhem, januari 1977

W. F. LEEMANS

DE URUK-NEDERZETTING OP DE JEBEL ARUDA EEN VOORLOPIG BERICHT (STAND EIND 1976)

De topografische situatie van de nederzetting op de Jebel Aruda, westelijke Eufraatsoever, distrikt Khafse, Syrië (fig. 8) is betrekkelijk eenvoudig.

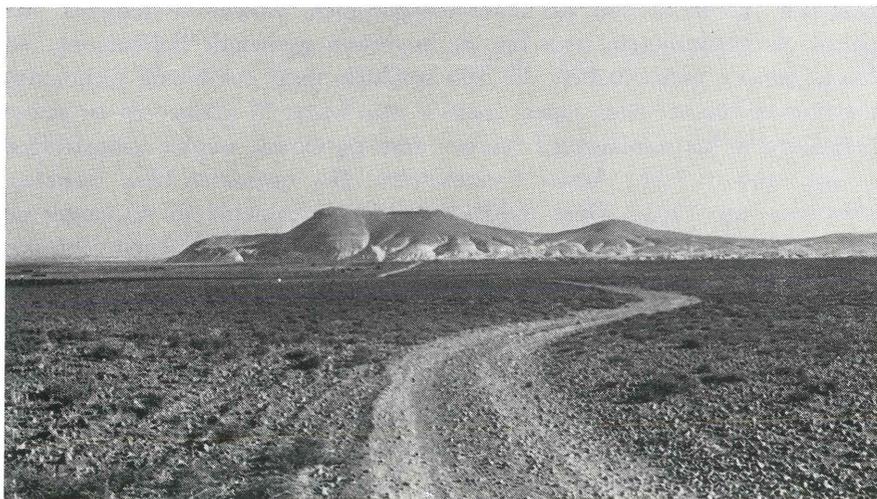

Fig. 8. Gezicht op de Jebel Aruda vanuit de richting van Hadidi. De nederzetting bevindt zich op het lage uitsteeksel evenwijdig aan de rivier.

De harde kap van de Jebel, nog zichtbaar op de top, 100 m boven de nederzetting (fig. 9) is aan de rivierkant naar beneden gezakt, grotendeels verdwenen, maar toch plaatselijk in grote stukken schots en scheef blijven liggen. Op deze wijze heeft de kap bijgedragen tot het blijven bestaan van het uit zachter materiaal samengestelde terras op ongeveer 60 meter boven

Fig. 9. De top van de Jebel. Het gebouwtje is het Islamitische heiligdom, direct daaronder zijn de resten van de harde kap zichtbaar.

het rivierdal van de Euphrates, waarop zich de nederzetting uit de Uruk-periode bevindt. Over deze nederzetting volgt hier een voorlopig verslag.

De resten van de kap zijn zo hard, dat de bewoners van de Jebel in de Uruk-tijd (traditioneel ca. einde 4e mill. v. C.) kennelijk niet de mogelijkheden hadden dit soort steen weg te hakken, of er in ieder geval niet de moeite voor overhadden. Men kan dit op een aantal plaatsen vaststellen: stukken van de kap steken onregelmatig door vloeren, zonder dat men gepoogd heeft die stukken te verwijderen. Dat de plaats van de fragmenten van de harde kap en de plaats van de wadi, die de rug waarop zich de nederzetting bevindt, scheidt van de top van de heuvel, bepalend was voor de vorm van de bebouwing, is reeds nu na betrekkelijk weinig onderzoek zichtbaar: de gebouwen, die tot nu toe bloot gelegd zijn, zijn niet op dezelfde wijze georiënteerd, maar richten zich naar het terrein (fig. 10).

Dat de wadi tussen de nederzetting en de top van de Jebel niet van recente datum is, maar reeds bestond ten tijde van de bebouwing, blijkt uit

het feit, dat aan de wadikant het T II-gebouw gefundeerd was op steenzettingen, die slechts gedeeltelijk bewaard zijn. De erosie heeft daar, én aan de rivierkant, de bebouwing gereduceerd tot nog maar enkele centimeters hoogte. In de naar schatting 5000 jaar, verlopen sedert het opgeven van de nederzetting, is de natuurlijke situatie praktisch hersteld. De wadi ligt dan

Fig. 10. Gezicht over het DD-gebied in de richting van het aan het eind van het seizoen 1975 witgepleisterde tempelgebouw. Direct achter het DD-gebouw is een scheefliggend stuk van de harde kap zichtbaar.

ook vol met uitgespoeld aardewerk, dat door zijn voor de Urukperiode kenmerkende vormen de aandacht op deze vindplaats vestigde. Ook de waterafvoeren bewijzen door hun verloop dat de wadi reeds bestond ten tijde van de nederzetting.

In het tot nu toe opgegraven gedeelte van de nederzetting is het aantal storingen niet groot. Op slechts één plaats, namelijk in de muur tussen de vergrote, latere versie van kamer 29 en kamer 33, is er recent schade aangericht, die de samenhang tussen de bouwresten hinderlijk verstoort; een ondiepe kuil in het tempelgebouw heeft geen al te ernstige beschadigingen veroorzaakt. In kamer 8, in T II, bevond zich een diepe put, die tot in het oppervlak van de vloer doordrong, en die totaal met nogal zacht materiaal gevuld was. Waarschijnlijk is deze put gegraven toen de resten van de gebouwen nog herkenbaar waren. In het terras dat het tempelgebouw vult, is tot nu toe één recent kindergraf aangetroffen.

De uitstekende rotspunt tussen het tempelterras en het DD-gebied heeft in

later tijd als steengroeve gediend. Men zou kunnen denken aan de Byzantijnse tijd, uit welke periode er wat scherfjes aangetroffen worden. Het is waarschijnlijk, dat deze activiteiten het proces van erosie versneld hebben.

Het op de Jebel verrichte werk was tot nu toe geconcentreerd op drie plaatsen, waarvan er één, het z.g. AA gebied, in 1974 onderzocht is, na een proefsleuf in 1972. Hier zijn de aan de terraskant zeer geërodeerde resten aangetroffen van een huis, dat tegen een stuk van de rotskap aangebouwd was. De uitstekende steen was gedeeltelijk in de muren opgenomen, gedeel-

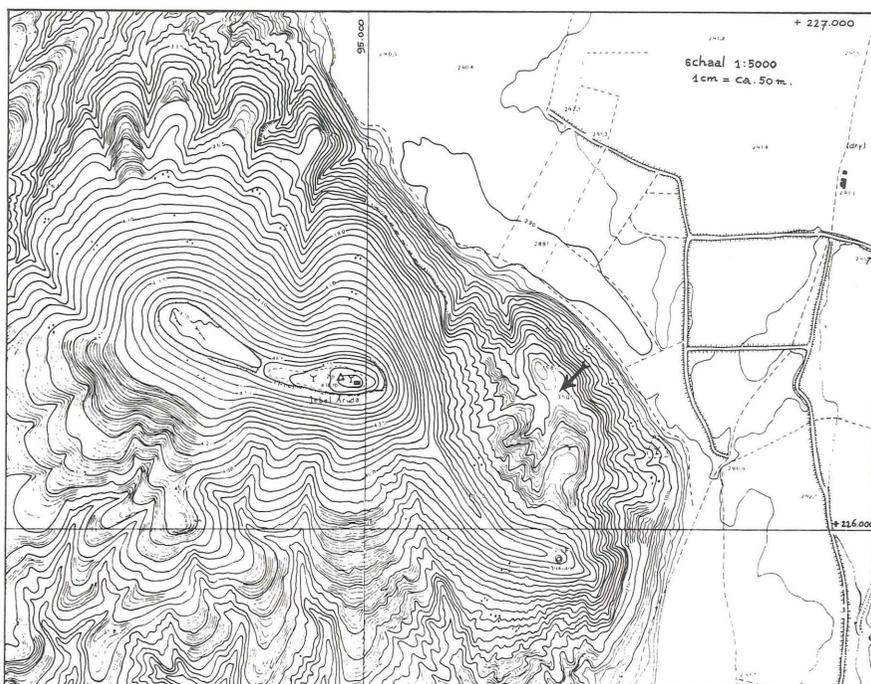

Fig. 11. Hoogtekaartje van het gebied van de Jebel. De nederzetting bevindt zich in het relatief vlakke gebied, bij de pijl, waar het getal 350 de hoogte aangeeft.

telijk tot een soort onregelmatige bank verwerkt. De samenhang van de structuren is niet in alle opzichten even duidelijk, zeker één verbouwing kon worden vastgesteld, maar het lijkt toch niet al te gewaagd een reconstructie in de vorm van een rechthoekig gebouw met centrale T-vormige kamer te overwegen, of anders te denken aan een rechthoekig gebouw met centrale zaal en kamers langs beide zijden.

De gedachte, die tijdens de opgraving opkwam, dat men hier te doen

heeft met een sociaal minder aanzienlijk gedeelte van de nederzetting berust voorlopig toch op te weinig feiten, als men naar de vondsten kijkt. Het in dit huis gevonden aardewerk is nu praktisch volledig geplakt, maar de stukken zijn grotendeels zeer incompleet, een gevolg van de hier zware erosie. Ook de kwestie van de verhouding van het uit de bovengrond afkomstige materiaal tot dat, dat zeker tot de inhoud van het gebouw gerekend mag worden, is hier een probleem. De overgrote massa van de vondsten komt hier uit kamer V. Het is echter zeer opvallend dat hier in alle kamerinhouden vaatwerk van de massa-keramiektypes „bevelled rim bowl” en „bloempot” voorkomen.

Tempelterrassen en tempel

Belangrijker zijn de beide andere onderzochte plaatsen. In de eerste plaats het z.g. tempelterras. In 1974 is hier in de z.g. CC-put de top van een lange muur blootgelegd, die in een kleine proefput nog een hoogte bleek te hebben van 2.50 m. Deze muur staat ongeveer loodrecht op een gebouw dat in 1975 gedeeltelijk ontgraven is, en dat kenmerken vertoont, die als karakteristiek kunnen gelden voor een „tempel”, waarbij vooral de aanwezigheid van nissen in de muren van doorslaggevende betekenis is. De opgraving verkeert hier in een nog vrij vroeg stadium van de werkzaamheden, die vanuit het oogpunt van grondverzet zeer omvangrijk zijn, doch die een indrukwekkende architectuur tevoorschijn brengen. De preciese verhouding van de muur in de CC-put tot het tempelgebouw laat zich op het ogenblik niet goed vaststellen, omdat de CC-put aan het einde van het seizoen 1974 opgevuld is, en de positie van de muur ten opzichte van het grid in 1975 alleen door inmeting van wat er zichtbaar was van de putranden ruwweg kon worden bepaald.

Zowel de goede conservering van de gebouwen (afgezien van de plaatselijk aanzienlijke schade door vossenholen), als het verschijnsel, dat er in de architectuur niets gevonden wordt op het gebied van voorwerpen, hangt samen met het feit, dat het hele terrein waar zich de tempel bevond, vanaf de uitstekende punt van de harde kap tussen de tempel en het z.g. DD-gebied, systematisch is dichtgezet met mudbrick van wisselende maten. Lengtes van 63, 60 en 50 cm komen voor, de breedte varieert tussen 35 en 30 cm, en de dikte tussen 8 en 11 cm, terwijl er plaatselijk, in ieder geval in het gevoegde deel van het terras, ook „Riemchen” (de naam van een type lemen tichel, langwerpige en smal, met een vierkante dwarsdoorsnede, dat vanaf de late Uruk-tijd in zwang kwam) verwerkt zijn in de vulling, die vaak aan één zijde gepleisterd zijn, en dus afkomstig zijn van afbraak. Hun rode kleur maakt het aannemelijk dat zij uit de tempel zelf gehaald zijn.

In het gebouw ligt immers plaatselijk soortgelijk materiaal op de grond, dat daar terecht moet zijn gekomen bij het wegnemen van het dak, voorafgaande aan de opvulling. Vooral in het nog te noemen trapkamertje lagen dergelijke brokken; een steenvulling rustte er daar op. In de dichtzetting, die in het hele complex is aangebracht, onverschillig of de ruimte oorspronkelijk open of overdekt was, is er een duidelijke bouwvoeg zichtbaar langs de zuidmuur van het gebouw, schuin over het terrein, waarbij aan de zuidzijde gebruik is gemaakt van bruine mortel om de terrasseringsbricks in te zetten, maar aan de noordzijde, dus ook in het gebouw zelf, niet.

De bedoeling van deze terrasserings is ongetwijfeld geweest een platform te scheppen voor een nieuwe constructie, maar van dit nieuwe gebouw hebben wij nergens enig spoor kunnen ontdekken. Het is niet denkbeeldig, dat dit nieuwe gebouw een veel groter oppervlak beslagen heeft dan de tempel waarvan de resten gedeeltelijk ontgraven zijn. Ondanks het feit dat de rotsput tussen het tempelgebouw en het DD-gebied pas later zijn huidige vorm zal hebben gekregen, waarbij de omgeving gestoord moet zijn, kan vastgesteld worden, zowel aan de kant van de T-gebouwen, als aan de tempelkant, dat men de ruimtes tussen de constructies en de rots compact heeft opgevuld met stukken steen en roodachtig ondergrondmateriaal. Aan de kant van de T-gebouwen bevindt zich deze pakking bij de muren van het gebouw ter dikte van nog ca. 30 cm op een gebruikt buitenoppervlak, dat waarschijnlijk bij het genoemde huis hoorde. Nader onderzoek is hier nodig. Dat deze opstapeling van stenen hoorde bij de vergroting van het terras laat zich niet bewijzen, maar het is niet zonder meer onaannemelijk.

Het besluit tot herbouw van de tempel zal niet ingegeven zijn door een verwoesting; er is geen spoor van brand te bekennen. Het gebouw is zorgvuldig leeggehaald voordat het opgevuld werd. Het pleister op de muren is overal goed bewaard, ook op de vloer, waar plaatselijk nog ca. 5 lagen geteld konden worden, soms met een grijze, stro bevattende onderlaag. De pleisterlagen vergemakkelijken het wegnemen van de mudbrick vulling, afgezien van het feit dat de buitenkant van het pleister meer is gaan hechten aan de vulling dan aan de muren. Opvallend is dat zich op vloerniveau op een aantal plaatsen, b.v. in sommige deuren en ook aan de buitenzijde tegen de muurvoet, in de vulling steenzettingen bevonden, meestal slechts één brok steen dik, waarvan de bedoeling niet duidelijk is.

Het tempelgebouw in vak 8A bestaat uit rode „Riemchen” die gemaakt zijn uit ondergrondmateriaal, en die duidelijk afsteken tegen de overheersend grijze mudbricks van de vulling. Aan de oostkant, in vak 8Z, waar de erosie maar weinig van het gebouw heeft overgelaten, zijn de Riemchen in de diepste lagen van een harder soort en een dieper rood dan aan de westzijde,

terwijl de bovenste lagen geliger zijn. De in 1974 gevonden muur in put CC, die loodrecht lijkt te staan op het gebouw in 8A/8Z, bestaat echter uit witte Riemchen, zoals die overal op de Jebel gebruikelijk zijn.

De mogelijkheid het werk voort te zetten maakt speculatie over de vorm van het gebouw overbodig. Het gaat om een rechthoek waarvan de korte zijde, de enige die volledig bloot is gelegd, ca. 12.20 m. breed is (fig. 12-13). Een centrale zaal is reeds duidelijk herkenbaar. In die zaal bevindt zich

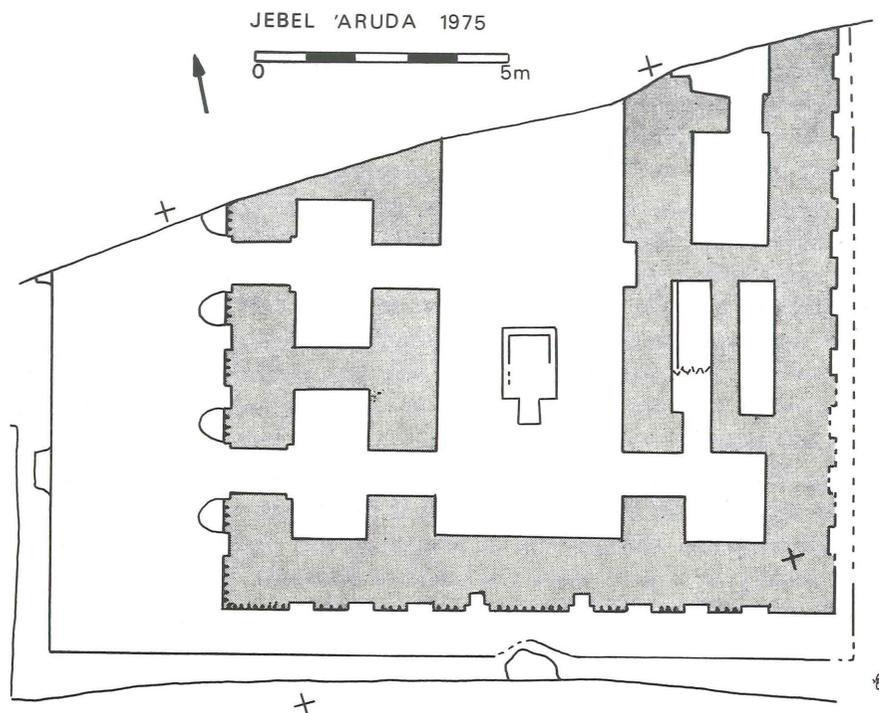

Fig. 12. Plattegrond van de kern van het opgegraven gedeelte van de tempel.

een rechthoekig verhoog met lager uitsteeksel en opstaande randen, dat qua vorm vergeleken moet worden met de uitdiepingen in de uiteinden van de benen van de T's in de beide T-vormige kamers in het DD-complex (fig. 14, nos. 3 en 8). De gedachte dat hier sprake is van een haard ligt misschien voor de hand, doch lijkt in dit geval weersproken te worden door het ontbreken van brandsporen in het pleister. Dergelijke sporen zijn wel aanwezig in de beide T-gebouwen, waar het vloerpleister doorloopt in de

uitdiepingen, doch waar men ook moet rekenen met het feit dat het dak had liggen branden op de vloeren.

Zoals vaak te constateren valt op de Jebel, liggen de deuren naar de nevenvertrekken vanuit de centrale ruimte tegenover elkaar, of is er een nis uitgespaard in een tegenoverliggende muur, als er zich aan de tegenoverliggende zijde van de kamer een deur bevindt. Van de bovendorpel van de deuren is nergens iets te zien, hoewel de muren aan de westzijde nog 2.50 m. hoog staan.

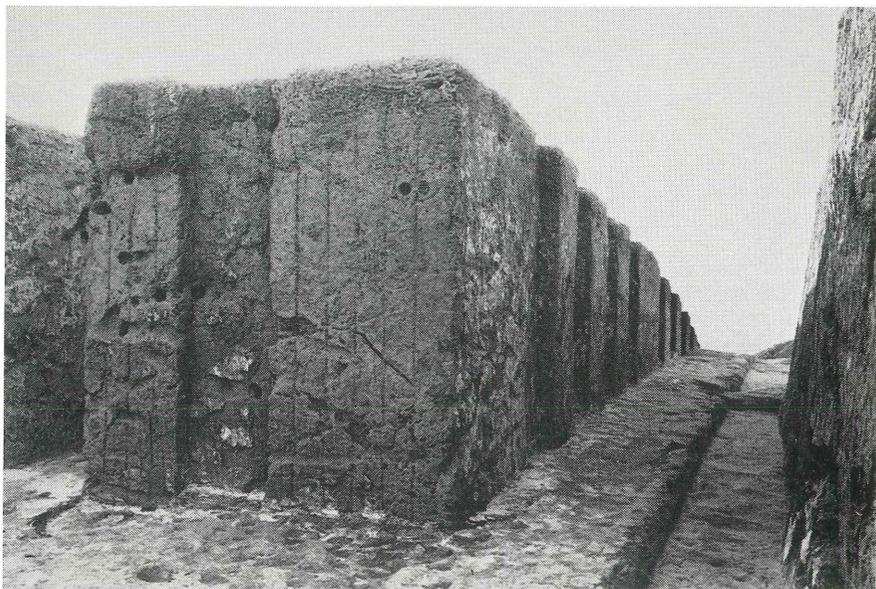

Fig. 13. De zuidelijke gevel van de tempel, gezien in de richting van de rivier.

In het zuidoosten van het gebouw geeft een kamertje toegang tot een trapruimte waarin de vloer vrij stijl omhoog liep, tot een punt waar zij abrupt afbreekt en waarschijnlijk werd voortgezet in een ander materiaal. De muur tussen beide langgerekte ruimten toonde bij de eindmuren na het wegnemen van een tot de opvulling behorende grijze mudbrick iets dat sterk leek op een gepleisterd oppervlak: vermoedelijk de plaats waar de trap met een draai van 180° over de muur ging. Dit is echter onvoldoende onderzocht. Ook de wijze van fundering van de tempel dient nader bezien te worden. De trapruimte bevatte op een dieper niveau een vulling van zand en kiezels.

De beide kamertjes aan de andere kant van de centrale zaal die elk een

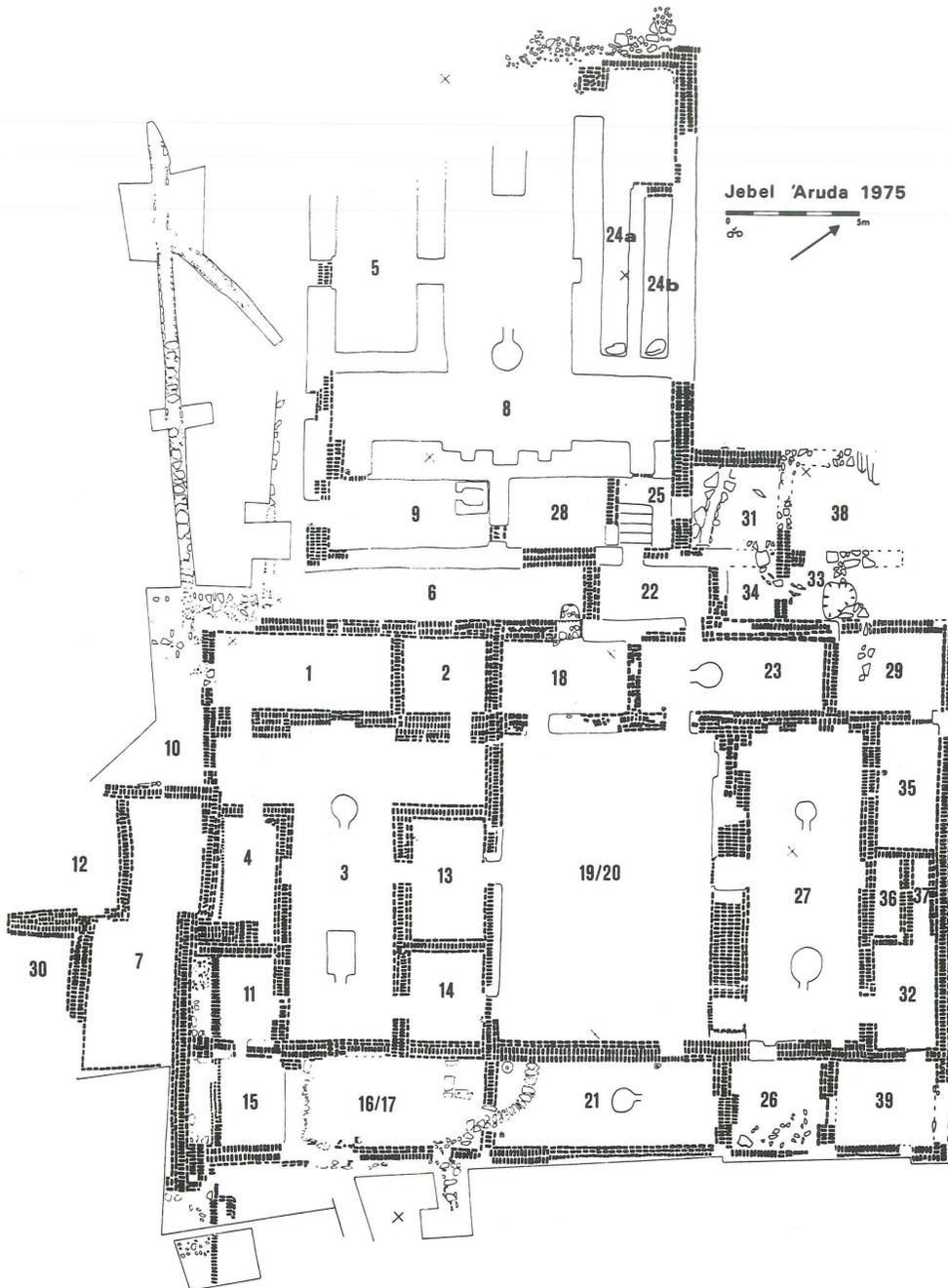

Fig. 14. Plattegrond van de beide T-gebouwen in het DD-gebied.

ingang bevatten, zijn symmetrisch ten opzichte van elkaar; de ruimten aan weerszijden van de doorgangen zijn niet gelijk: de nissen in het I-vormige stuk muur zijn dieper dan die in de overliggende muren. Opvallend zijn de uitdiepingen in het pleisterwerk van de vloer aan de buitenzijde aan weerszijden van de deuren, die echter bij de laatste bepleistering van het gebouw dichtgesmeerd waren, na opvulling met rode mudbrickmortel. Even opvallend is het ontbreken van aanwijzingen voor het voorhanden zijn van deuren. Er was geen spoor van een draaisteen [in 1977 wel aangetroffen].

De nissenversiering aan de buitenzijde verschilt in breedte van wand tot wand; de pilasters, bij de hoeken van het gebouw breder dan elders, zijn voorzien van verticale inkervingen in de mudbrick (fig. 13), die misschien ook in het overliggende pleister zichtbaar waren, maar toch vooral zullen hebben gediend om het pleister beter aan de muren te laten hechten. Aan de zuidzijde zijn er in de muren twee nissen met een extra uitdieping ter hoogte van de grote centrale kamer; deze nissen zijn niet loodrecht in de muren aangebracht doch wijken iets.

Het gehele gebouw staat op een soort drempel, die aan de oostzijde 38 cm, aan de zuidzijde 75 cm en in het westen 3.50 m breed is, en die ca. 15 cm hoger lijkt te zijn dan het praktisch onopgegraven gebied verder buiten het gebouw. Voor beide tot nu toe vastgestelde deuren aan de westzijde bevindt er zich nog een soort extra opstapje, half zo hoog als de tree. De tree aan de zuidzijde, de enige die volledig is blootgelegd, wijkt terug op de plaats waar er een grote platte steen buiten voor ligt. Het is nog niet duidelijk of het ook hier om een stuk van de harde kap gaat, maar het is wel opvallend dat deze steen ongeveer het midden van de zuidzijde van het gebouw markeert. Tot de architectonische finesses moet waarschijnlijk gerekend worden dat het midden van de tree (dus bij de steen) iets hoger ligt dan de oostelijke en westelijke uiteinden.

Het graven van een Oost-West lopende sleuf van drie meter breedte aan de Noordzijde van de scheiding tussen de vakken van de 8 en de 9 reeks van het grid, heeft op ruim 20 meter van de westgevel van de tempel een parallelle muur opgeleverd van gepleisterde mudbrick. Gezien de geringe breedte van de sleuf is de interpretatie nog erg onzeker. De muur in 8D is beschadigd, hetzij doordat bij het uitbreken van een eventuele deur het bovenliggende mudbrick vernield is, hetzij doordat de muur in verband met het aanbrengen van de opvulling erachter, doorslagen is. Achter de muur bevindt zich in het verlengde van de sleuf een zware steenstapeling, waarvan de noordelijke begrenzing juist in de sleuf ongeveer loodrecht op de genoemde muur staat. Onzeker is of het hier gaat om de opvulling van een gebouw of enkel om een terrassering achter een muur die het binnenhof

van de tempel omsloot. De rand van de steenpakking verloopt niet helemaal regelmatig, maar de vulling achter de muur naar het noorden is onvoldoende onderzocht. Een naar het westen schuin oplopende rode laag zou kunnen doen denken aan ondergrond materiaal. Het onderzoek moet hier voortgezet worden.

De vloer van de tempelhof, die in de sleuf tevoorschijn gekomen is, is keurig gepleisterd, doch de aanwezigheid van een grote harde rode vlek in 8B, op een diepte van 3.40 m. onder de bewaarde bovenkant van het terras, verdient nader onderzoek. Men zou kunnen denken aan de bodem van een bassin [deze gedachte bleek in 1977 onjuist].

De al vaker genoemde rots tussen het tempelgebied en de T-gebouwen dagzoomt ongeveer 10 meter verder naar het westen, en is ook zichtbaar op de grens van de vakkenreeksen 5 en 6, 27 meter naar het zuiden. Men moet ermee rekenen dat er in het tempelgebied nog ca. 4000 m³ grond verzet moet worden.

Zoals gezegd is de tempel leeggehaald voordat zij in de oudheid dichtgezet werd. Er is niet veel anders gevonden dan wat mozaïekspijkers, opvallenderwijze vooral bij de deuren. De in de mudbrickdichtzetting voorkomende hele en gebroken bevelled rim bowls en bloempotten mogen natuurlijk niet tot de tempelinhoud gerekend worden. Men mag slechts hopen dat ergens in het complex in ieder geval een deel van de inventaris formeel is bijgezet.

Het DD-gebied met de beide T-gebouwen

De werkzaamheden zijn vooral, zowel in 1974 als in 1975, geconcentreerd geweest in het z.g. DD-gebied, waar twee gebouwen zijn blootgelegd (T I rond de hof no. 19/20 en kamer 3; T II rond kamer 8; zie fig. 14), die qua plan in ieder geval wel, maar stratigrafisch misschien niet een eenheid vormen.

De natuurlijke gesteldheid van het terrein speelt ook in DD een doorslaggevende rol (fig. 10). Factor 1 is het reeds meermalen vermelde fragment van de kap tussen het tempelterras en de T-gebouwen in DD. Het heeft naar het Westen uitlopers op dieper niveau, die vastgesteld zijn in de meest noordelijke hoek van hof 19, in kamer 23 naast de steelpanvormige uitdieping in de vloer, op vloerniveau, buiten kamer 35 direct onder de basis van de buitenmuur, en in kamer 25, op veel lager niveau, uitstekend boven de vloer naast de trap, in de vloer van kamer 24 terwijl er in kamer 22 onder de vloer sprake is van een vrij stijl zakken van zuidoost naar noordwest.

De hoogte van de vloeren in T I werd kennelijk bepaald door de hoogte van de rots in hof 19 en kamer 23, elders moet er ophoging hebben plaats-

gevonden. In het oostelijke deel van hof 19/20 en onder kamer 27 komen er dan ook steenzettingen voor, die onder hof 19/20 opvallenderwijze zwaar verbrand bleken te zijn. De afwatering van hof 19/20 bevindt zich in de zuidwestelijke hoek; het overdekte kanaal loopt via de deur tussen de kamers 21 en 16/17 door de buitenmuur naar buiten. Een open geul is daar duidelijk in het profiel herkenbaar. Het is gezien de vorm van de onderliggende rots onwaarschijnlijk dat de afvoer van kamer 22 naar kamer 34/31 ooit kon dienen voor de afwatering van hof 19/20.

De tweede belangrijke geografische factor is het betrekkelijk steil oplopen van het terrein naar het Zuidwesten, waardoor terrasseringsmuren noodzakelijk was. Bij nader inzien was er reeds in 1974 een stuk van een terrasseringsmuur zichtbaar in de zuidwestelijke hoek van de dwarsarm van kamer 3. Deze muur doet zich voor als een soort bank in kamer 4, en zet zich voort onder de vloer van kamers 11 en 15, in hun laatste vorm. Ook buiten kamer 15 kon deze muur gevolgd worden. Aan de westzijde van deze terrasseringsmuur waren er overal platte stukken steen zorgvuldig als een egalisatie opgestapeld, duidelijk voordat T I werd neergezet, daar de stapelingen zich voortzetten onder ruimte 7.

De derde geografische factor is de wadi, die de nederzetting scheidt van het massief van de Jebel, en die naar in 1975 met volstrekte zekerheid bleek, reeds tijdens het bestaan van de nederzetting aanwezig was. Bij de huidige stand van het onderzoek is het bijzonder moeilijk vast te stellen, waar zich de oude loopvlakken bevinden in het gebied buiten gang 6 en kamer 9. De in dit gebied gegraven proefsleuven gaan door een witte korrelige massa los kalkmateriaal, dat al naar het zich dieper bevindt, harder wordt. Van werkelijke oude oppervlakken is niets te bespeuren, zodat men zou kunnen denken, dat dit hele gebied bedekt is met een dikke laag kalkbrickpuin, dat ook gebruikt zou zijn om de roodachtige ongestoorde grond onder de vloer van kamer 8 in T II te egaliseren, zoals zichtbaar is in de bodem van de roofofkuil, die de vloer heeft doorbroken. Dit rode ondergrond materiaal is ook aangetroffen in een trial-trench bij de zuidpunt van T I, waar vastgesteld kon worden dat minder hard materiaal van iets lichter kleur rood op harder dieprood materiaal rustte. Of het iets lichter rode materiaal hier een kunstmatige egalisatie was kon niet worden vastgesteld.

Zekerheid over de aard van het witte kalkmateriaal ten westen van T II is er voorlopig niet, het materiaal komt natuurlijk voor op de Jebel, het werd net als het rode ondergrondmateriaal gebruikt als bouw materiaal. Nader onderzoek van de buitenoppervlakken buiten gang 6 en kamer 9 is ook om stratigrafische redenen noodzakelijk. Het lijkt echter zeker dat de meest westelijke hoek van T I een zwak punt was, dat versterkt moest worden

met zware steenzettingen en door de aanleg van zorgvuldig geconstrueerde waterafvoeren. De kans dat de erosie hier de samenhangen heeft verstoord, is groot.

De buitenmuur van kamer 1 was zwaar geërodeerd, in die mate dat het moeilijk was vast te stellen of een groep stenen op de plaats waar men een deur verwacht, een dichtzetting is of een verhoging van een drempel, of zelfs een willekeurige reparatie. In ruimte 10, die waarschijnlijk niet overdekt was, bevond zich een grinterig vloertje direct onder het oppervlak. Hier werd er een „nest” bloempotten vastgesteld, zoals er dergelijke stapels massa-aardewerk ook in de kamers 16/17 en 21 voorkomen.

Een andere mogelijke ingang bevond zich waarschijnlijk in kamer 16/17, waar de buitenmuren dusdanig zwaar geërodeerd zijn dat de individuele mudbricks slechts met de grootste moeite herkenbaar waren. Proefsleuf AC heeft hier precies de steenzettingen tegen wat waarschijnlijk een deurwang is, overgelaten. Kamer 16/17 is met hof 19/20 één van de weinige compleet opgegraven ruimtes waar geen duidelijke sporen van een verbrand dak zijn gevonden, hoewel dit bij de verregaande erosie van het vertrek misschien niet alles zegt.

De enige onmiskenbaar als zodanig herkenbare ingang tot het T I complex liep via gang 6 en kamer 18, waarbij er tussen gang 6 en kamer 18 een hoogteverschil van twee treden overwonnen moest worden. Ook hier moet men zich afvragen of de deur niet later dichtgezet is: ook hier bevond er zich in de deur een steenzetting; de gedachte dat deze steenzetting een trapje was naar een hoger niveau (van een latere, nu volledig verdwenen versie van T II), laat zich niet bewijzen.

Een apart probleem vormt het trapje in kamer 4, gebouwd tegen de scheiding met kamer 11. Hoewel de muur tussen kamers 4 en 11 en open ruimte 7 op de plaats waar het trapje zich bevindt, dikker is dan normaal, zou men er toch mee kunnen rekenen, dat het trapje toegang gaf tot een doorgang naar ruimte 7, waar de vloer veel hoger lag dan in kamer 4, waar de bodem zich aanmerkelijk onder het niveau van kamer 3 bevond. De inhoud van kamer 4, met talrijke potten en deksels en twee complete stellen maalstenen wijst erop dat deze ruimte gebruikt werd voor het bereiden van voedsel, terwijl er zich in in de zuidhoek van 7 een oventje bevond.

De toegangen tot T II leveren minder problemen op. Deuren in kamers 5 en 9 gaven toegang vanaf het naar de wadi hellende terrein. In kamer 25, in de richting van de latere kamer 31 bevindt zich een met blauwe mudbricks dichtgezette deur, die kennelijk vervangen is door de trap naar kamer 22, waarbij het dunne muurtje tussen kamer 28 en kamer 25 duidelijk ook secundair is omdat kon worden vastgesteld, dat het tegen het oorspronkelijke

pleister is aangezet. Op een gegeven moment is er een nauwe doorgang geweest tussen kamer 22 en kamer 23, die in ieder geval aan de kant van kamer 23 overgepleisterd was na opvulling. De betekenis hiervan moet later aan de orde komen.

Open ruimten waren in ieder geval hof 19/20, de grote binnenhof tussen de gebouwen van complex T I en ruimte 7, waar zich zoals wij zagen een oventje in de zuidoostelijke hoek bevond. Op zich is echter de aanwezigheid van een oven geen bewijs voor de afwezigheid van een dak, zoals in T II blijkt in kamer 9, die zeker overdekt was. Ook ruimte 34/31 was waarschijnlijk open, omdat het onwaarschijnlijk lijkt, dat een ruimte met een open waterafvoer overdekt was. Reeds eerder is vastgesteld dat ook 16/17 waarschijnlijk open was.

Van alle andere vertrekken in het DD-gebied kan worden aangenomen dat zij overdekt waren. Overal zijn de resten van verbrande daken gevonden, afgezien van de hogere, vergrote, secundaire versie van kamer 29 en 33, 34 en 39, waar de vloerniveaus praktisch direct onder het oppervlak lagen. Er kan geen twijfel over bestaan dat de T-vormige ruimten overdekt waren, ook al blijft de wijze waarop een probleem.

De dakbedekking was van de normale soort: balken, takken en klei, waarin soms rietafdrukken duidelijk herkenbaar waren. Het is verder opvallend, dat er zich op vele plaatsen tussen het zwaar verbrande materiaal fragmenten van ca. 15 cm. dikke mudbricks bevonden die verder zeker 50 bij 30 cm maten. In kamer 5 lagen deze bricks zo ten opzichte van een gevallen balk dat men zou kunnen denken aan gebruik van dit materiaal als onderdeel van de dakbedekking, ware het niet dat het gewicht van deze bricks wel erg groot lijkt voor een dergelijk gebruik.

Een speciaal probleem vormen de daken van de T-vormige kamers, waar overal dakresten aanwezig waren, zodat een gesloten dak het waarschijnlijkst is. Veronderstelt men op de plaats waar dwarsarm en been van de T samenkomen een zware balk over het been, dan kunnen balken gemakkelijk zowel over de dwarsarm als over het been gelegd zijn. De geringe dikte van de muren, niet veel meer dan een 80 cm maximaal, behalve bij delen van de muren tussen de kamers 3, 1 en 2, is opvallend.

Er zijn echter twee problemen, die van invloed op elkaar zijn. In de eerste plaats verlichting, en in de tweede plaats afvoer van regenwater. In het regenseizoen vangt een gebied van ca. 50 m² oppervlakte, om ons tot kamer 3 van T I te beperken soms in korte tijd veel water. Om dat te kunnen verwerken moeten de daken geheld hebben, al hoeft die helling niet groot te zijn, en wel zo, dat aan de lage kant het water op een buitenoppervlak terecht kwam. De daken moeten de toppen van de muren afgedekt hebben,

en zo mogelijk behoorlijk uitgestoken hebben, want het water mag onder geen voorwaarde door de muren naar beneden kunnen zakken, terwijl de muurvoet ook zo min mogelijk schade moet oplopen door het opspetteren van van het dak stromend water. Evenmin mag water van het ene dak op het andere terecht komen in de vorm van een soort waterval, omdat de bovenlaag van het dak van het lagere gebouw, immers slechts een kleilaag, onmiddellijk zou worden uitgespoeld.

Bij kamer 3 bestaat het verlichtingsprobleem vooral daaruit, dat hij geheel omgeven is door andere vertrekken, behalve bij de korte kanten van de dwarsarm, waarbij zich aan de kant van ruimte 10, zoals wij zagen, misschien een deur bevond, die natuurlijk ook voor verlichting kon dienen. Andere toegangen tot kamer 3 lopen via andere vertrekken, waarbij misschien het opvallende feit dat de deuren van kamers 13 en 14, zeer onoriëntaals, op één lijn liggen, ook een rol speelde. Van ramen is nergens op de Jebel een spoor gevonden. Wij kunnen misschien aannemen, dat, net als tegenwoordig, een reeks van kleine openingen, net onder het dak voor ventilatie en spaarzame verlichting diende.

Op het eerste gezicht is het aantrekkelijk te overwegen of kamer 3 zoveel hoger dan de naburige daken was, dat een reeks openingen net boven het niveau van de daken van de aangrenzende vertrekken mogelijk was. Een gevolg zou echter het „waterval effect” aan één kant zijn. Te overwegen zou dan zijn of het dak van kamer 3 dan alleen b.v. aan de hofzijde hoger zou kunnen zijn en doorliep over kamers 4 en 11. Men zou hiervoor balken van zeker 8 meter lengte nodig hebben, tenzij men boven de muren de uiteinden van kortere balken, dicht naast elkaar (niet: in elkaars verlengde) zou leggen. Het dak van kamers 13 en 14 zou dan naar de hofzijde hellen, hetgeen niet overeenkomt met wat tegenwoordig gebruikelijk is. Desnoods zou een dergelijk dak wel kunnen doorlopen over de dwarsarm van de T, waarbij de zware balk niet op de grens van dwarsarm en been zou liggen, maar in het verlengde van de muur tussen kamer 3 en 13 en 14, een niet erg elegante oplossing. De overdekking van de dwarsarm samen met kamers 1 en 2 (waarvoor ook balken van een acht meter nodig zouden zijn) is echter evenzeer een probleem: ook gang 6 was overdekt. Men wordt dan gedwongen aan te nemen dat het hele T-complex, dus inclusief kamers 1 en 2 met één doorlopend dak gedekt was. De verzwaring van de noordmuur van kamer 3 (vgl. echter de situatie in kamer 8!) is dan misschien te verklaren uit de noodzaak daar ondersteunende dwarsbalken aan te brengen.

Het dak moet in de richting van ruimten 10 en 7 hebben geheld, omdat de aanwezigheid van kamer 18 de andere richting uitsluit. Hier ligt waarschijnlijk de reden voor de versterking van de hoek van T I bij gang 6

en de zorgvuldige waterafvoer hier. Ruimte 7 moet echter bij regen een modderpoel geweest zijn, hoewel de steenzettingen van de terrasserings vermoedelijk voor snelle drainage konden zorgen, waarbij kamer 4 echter niet aan wateroverlast kan zijn ontkomen.

Resteert het verlichtingsprobleem bij kamer 3. Kleine openingen kunnen zich bevonden hebben in de dwarsarmen van de T, maar ook in het been, indien ruimte 16/17 inderdaad, zoals boven verondersteld is, open was.

Op zegelafrollingen lijken gebouwen altijd een plat dak te hebben in deze tijd, het overwegen van een tentdak lijkt voorlopig niet zinvol.

Een ander bouwkundig detail dat enige aandacht verdient, zijn de deuren. Slechts in één geval is de deuropening direct in de hoek van een vertrek geplaatst, nl. bij de deur tussen gang 6 en kamer 18. Elders bevindt de deur zich in één van de muren. Aan de kant van de muur waar zich de deur bevond, vaak herkenbaar aan de plaats van de steen waarin de deuras draaide, treft men vaak inspruingen aan, ter grootte van een halve mudbrick, die natuurlijk een beter sluiten tegen de muur mogelijk maakten. Van houten kozijnen ontbreekt ieder spoor. Een vervanging bieden constructies aangetroffen in de zeer dikke muren tussen de ruimten 8 en 9, 8 en 25 en 19/20 en 27. Deze constructies bestonden daaruit, dat in de deuropeningen halve bricks uit de muren staken waartegen de deuren konden sluiten. Tussen 19/20 en 27 bevonden zich deze uitsteeksels aan beide zijden van de muren.

De deur tussen kamer 18 en hof 19/20 is tijdens de brand naar buiten gevallen en op de grond verbrand. De brandsporen op de ter plaatse hard gebakken bodem lieten duidelijk zien, dat de deur bestond uit een paar naast elkaar, kennelijk aan dwarslatten getimmerde planken. De draaistenen van de deuren zijn niet altijd van goede kwaliteit; het gaat altijd om onregelmatige stukken steen met een gat. Tussen kamer 13 en hof 20 is de „draaisteen” niet veel meer dan een gat in het pleister. Ook de drempels zouden apart bekeken kunnen worden. Het is opvallend, maar niet universeel geldig, dat in de drempels van T I er heel vaak zeven bricks naast elkaar gelegd zijn, ook als er ruimte voor meer is.

Ovens bevonden zich, waarschijnlijk buiten, in ruimte 7, en binnen in kamer 9, een solide constructie. Verwarmingsdoeleinden hadden de „sleutelgaten”, die opvallend onregelmatig van vorm zijn, in de vloer van sommige kamers, in de T-vormige vertrekken in de poot ongeveer waar de balk en de poot samen komen, terwijl er zich een vierkante versie in het beneden-deel van de poot bevond. In de zaal 27 waren er twee sleutelgaten, terwijl de kamers 23 en 21 er één hadden. Zeker in de schopvormige uitdieping in kamer 3 leek uit de mate van verbranding van een reeks pleisterlaagjes op te maken, dat hier ook voor de brand van het gebouw vuur kon hebben

gebrand. De ondiepere oplopende „stelen” dienen natuurlijk om het wegvegen van de as gemakkelijker te maken.

Een ander phenomeen dat nadere verklaring verdient, zijn de afgesloten ruimtes kamer 24b en 36. De gedachte dat het hier alleen om trapruimtes gaat bevredigt niet. Kamer 24 is 7 meter lang, dus veel te lang voor een halve trap. Oplossing kan misschien de nog te ondernemen studie van de zwaar verbrande inhoud van kamer 36 en kamer 37 brengen. Misschien moet men in kamer 24b en kamer 36 vooral alleen van bovenaf te bereiken opslagplaatsen zien.

Fig. 15. De verbrande deur buiten kamer 18, in hof 19/20.

Over de muren van de T-gebouwen is op het ogenblik nog niet alles te zeggen. De tekeningen tonen wat er uitgeprepareerd is, en wat niet. Het aanvullen van de gegevens zal na twee regenseizoenen niet eenvoudig zijn. Als bouwmetaal komen Riemchen voor van het witte kalkerige metaal dat wij reeds kennen, gebruikt samen met echte mudbricks van blauwe klei, die uit het rivierdal afkomstig moet zijn. Dit laatste metaal is zowel voor Riemchen, als voor grotere formaten gebruikt, die b.v. in de muur tussen hof 19/20 en kamer 27 vrij willekeurig door elkaar gebruikt zijn. Op sommige plaatsen zijn ook bricks aangetroffen in een zeer zacht, poederig metaal, b.v. in de muur tussen kamer 18 en hof 19/20. Of de bruine

Riemchen van de muren van kamer 25 van een apart soort materiaal zijn, of, of zij alleen verkleurd zijn onder invloed van een zware brand, die hier gewoed heeft, verdient nader onderzoek. De muren waren voorzien van een dikke laag pleister, die onder invloed van het vuur soms vrij hard geworden is, en dus goed bewaard is gebleven, of ook volledig verpoederd is. De bestemming van een aantal losse, van groeven voorziene, pleisterfragmenten uit kamer 8 laat zich niet meer vaststellen, een analogie met de gegroefde pleisterpilasters in Qannas is niet direkt aantoonbaar.

Het gebruik van ongelijke soorten mudbrick is op zich al een reden voor onregelmatigheden in het muurverband, maar ook waar de brick's gelijksoortig zijn is er vaak sprake van smokkelen. Zover vaststelbaar zijn echter de onderste lagen mudbricks van de muren zorgvuldig op de geëgaliseerde ondergrond gelegd.

De vloeren zijn meest van schoon, zandig materiaal gemaakt, waarbij soms een aantal laagjes kan worden vastgesteld. Zij zijn meest pas aangebracht nadat het gebied tussen de muren weer geëgaliseerd was, zij liggen dus iets hoger dan de muurvoet.

Zoals eerder opgemerkt vertoont T I duidelijke tekens van verbouwingen, die echter niet eenvoudig interpreteerbaar zijn. De situatie bij de terrasseringsmuur in kamers 4, 11, en 15 en daarbuiten naar het zuidoosten, die niet geheel evenwijdig loopt met de buitenmuur van T I, is daar een voorbeeld van. In kamers 11 en 15 bevinden zich achter, dwz. zuidwestelijk van deze muur steenzettingen, waarover vloerlagen liepen. De top van de terrasseringsmuur, in ieder geval in kamer 15, was zo geconstrueerd dat hij aan de noordoostzijde het hoogst was en de steenzettingen aan de zuidwestzijde over tweederde van de muur lagen. In kamer 4 is de top van de terrasseringsmuur als een éénsteensmuurtje aan de kamerkant, de muur rust hier voor tweederde op het vullingsmateriaal achter de terrasseringsmuur.

In kamer 4 helde de vloer tussen kamer 3 en 4 in de deuropening sterk naar beneden, onder de muur tussen kamer 3 en 4 was er een draaisteen van een deur zichtbaar, maar van een dichtgezette deur blijkt niets. De inhoud van de kamer wijst zoals gezegd op huishoudelijk gebruik van de ruimte. Er was hier opvallend veel materiaal in de, in de rest van het gebouw opvallend schone, vloer getrap.

De vloer van kamer 11 is een problematische zaak. Zij liep vanuit kamer 3 vrij stijl omhoog, terwijl er op de steenzetting achter de terrasseringsmuur in kamer 11 een scheefliggende voorraadspot op de grond lag. Deze merkwaardige configuratie van de vloer, die veroorzaakt wordt door steenzettingen, waarvan er één begrensd werd door een halfronde boog van enkele Riemchen, moet verband hebben met een vloer op gelijk niveau in kamer

15, die niet alleen over de terrassering lag, maar ook over een steenzetting liep, die twee evenwijdige oudere muren en het tussenliggende zachte materiaal gedeeltelijk bedekte. Ter hoogte van de scheidingsmuur tussen kamer 15 en kamer 16/17 bevindt zich tussen deze evenwijdige oudere muren iets dat er uit ziet als een soort deuropening (dus twee naast elkaar), die dan toegang verlenen tot ruimtes van respectievelijk $1,20 \times 2,30$ m. 0.70×2.30 m.

De muur tussen kamer 15 en kamer 16/17 was niet erg goed gefundeerd over de stopen van de oude muren, terwijl de aansluiting met de eindmuur van kamer 3 door de aanleg van de proefsleuf AC net iets te beschadigd was om geheel duidelijk te zijn. Men had hier kennelijk last van wateroverlast, want tegen en in de muurvoet van de muren tussen kamer 16/17 en respectievelijk kamers 15 en 3 zijn stenen geplaatst, evenals langs de buitenkant van de buitenmuur van kamers 15 en 16/17. De mudbricks, of liever de kalkbricks, zijn hier verregaand gedesintegreerd. Bij de geringe dikte van de deposits is het moeilijk alle details vast te stellen.

De andere plaats waar er onmiskenbaar sprake is van verbouwing is in kamer 29. Deze kamer is geleegd tot het niveau van een grindvloer, die op gelijke hoogte ligt met de drempel in de deur naar kamer 35. Ter hoogte van de vloer bevond zich in de noordwestelijke buitenmuur een waterdoorlaat, die verstoord is door een roofteruil in de latere muur tussen kamer 29 en kamer 33. Hoogteverschillen wijzen erop dat deze waterafvoer niet identiek is met de waterafvoer, die onder de deur tussen kamers 33 en 34 loopt. Deze beide kamers zijn secundaire toevoegingen, gelijktijdig met de vergroting van kamer 29. De iets hogere waterafvoer mondde uit in de muur tussen 34 en 31, waarna het water over de sterk hellende vloer in het open kanaal langs de buitenmuren van T II kon lopen. Op de genoemde vloer ligt er een dik pakket, dat door water afgezet lijkt te zijn. Ook hier is nader onderzoek nodig, de ruimte is nog niet volledig geleegd. Over het waarschijnlijk door water afgezet materiaal ligt het puin van de buitenmuur van T II.

De muren ten noordwesten van kamer 23 vallen op door het feit dat zij, in tegenstelling tot wat elders het geval is, alle voorzien zijn van stenen funderingen, die alle, al naar het hoger liggen van de rots naar het noordoosten toe ook zelf hoger liggen. In sommige gevallen liggen er op deze funderingen nog één of twee lagen Riemchen. Deze bouwwijze verschilt opvallend van wat elders in de T-gebouwen gewoon is.

Het heeft weinig zin hier diep in te gaan op kwesties van periodisering van stukken muur. Het is in ieder geval duidelijk, dat de echte kamerinhouden, onder de verbrande daken, in beide complexen telkens één gelijk-

tijdige groep vormen, begrensd door de overal bewaarde vloer- en pleisterlagen op de muren. Deze deposits zijn overal betrekkelijk gemakkelijk te isoleren. Voor het overige dient de bij deze deposits behorende architectuur zo goed mogelijk geregistreerd te worden. Het is vaak moeilijk te zeggen of het gebruik van een ander soort materiaal voor de bricks meer is dan dat, of of het niet verder voorkomen van b.v. een nis, die wel aanwezig is in het muurgedeelte onder de vloer, meer is dan een verandering in de planning, een verschijnsel vastgesteld in kamer 27. Het totaal van dit soort details is niet te registreren zonder een volledige afbraak van het complex.

Op een reeks plaatsen zijn sporen gevonden van secundair gebruik; in T II b.v. in kamers 9 en 28, waar zich in pas laat als zodanig herkende spoellagen hoeveelheden bevelled rim bowls en bloempotten bevonden en b.v. in hof 19/20 en in kamer 27, waar de bovenkant van het verbrande dak ingetrapt was, en waar zich hoeveelheden van de reeds genoemde soorten massakeramiek bevonden. Gezien de geringe dikte van de deposits is het moeilijk vast te stellen of er in kamers 21 en 16/17 iets dergelijks aan de orde was.

Tijdens de opgraving, zowel in 1974 als in 1975 is er bij de deelnemers voortdurend discussie geweest over de vraag of de muren die over de loopvlakken in de door brand verwoeste ruimten lagen, opzettelijk omgelegd waren, of dat zij vanzelf omgevallen waren. Het was in ieder geval opvallend dat het schoonmaken van de vlakken telkens weer iets opleverde, dat leek op een zeer regelmatige dichtzetting, b.v. in kamers 3, 6, 8 enz. Men moet zich afvragen of men iets anders kan verkrijgen dan een regelmatig patroon, wanneer een Riemchenmuur op een door andere muren of muurstompen omgrendsd loopvlak valt, zeker als men de bricks, die min of meer scheef naast elkaar zullen vallen, recht doorsnijdt.

Het omwerpen van een mudbrick muur vereist een uitholling in de muur aan de kant waarheen men de muur wil laten vallen. Deze uitholling ontstaat vanzelf iets boven het oppervlak door de inwerking van water, dat door de muur naar beneden zakt in de muurvoet, waarna omvallen ook van nature plaatsvindt. Met andere woorden, de vraag of een muur omgelegd is, of omgeworpen, is een kwestie van interpretatie. Inspoeling van de muren ter hoogte van een loopvlak dat over de brandlaag liep, was duidelijk vaststelbaar in kamers 9 en 28, terwijl de toestand van de noordwestelijke en de zuidwestelijke muur van hof 19/20 hetzelfde laat vermoeden. Hier is nog onvoldoende uitgeprepareerd, maar in beide gevallen stond de muur aan de kamerkant nog tot de bovengrond, gepleisterd en al, terwijl aan de hofkant de buitenface niet was te herkennen. Het volgen van de hofvloer naar de muur toe maakte alleen de onderste brick, die zich op het niveau

van het oppervlak van de hof bevond, zichtbaar, terwijl er zich daarboven alleen zacht zanderig materiaal bevindt. Verdwijnt een muur om de één of andere reden op een hoger niveau dan dat van de inspoeling, die opgevuld kan raken met ander puin, dan kan het restant van de muur de indruk wekken, dat men tot herbouw is overgegaan, omdat de muurrest gedeeltelijk lijkt te rusten op het ingespoelde puin. Iets dergelijks lijkt het geval met de muur tussen kamers 8 en 9. Aan de kant van kamer 8 loopt de muur hier zonder enige verspringing door tot de bovengrond.

Slechts zeer kort kan er hier iets gezegd worden over de inhoud van de kamers. Kamers 4 en 11 hadden een huishoudelijke functie, hetgeen men ook voor 15 moet aannemen. Kamer 2 was kennelijk een bergplaats voor meer kostbare voorwerpen, die merkwaardigerwijze vooral uit de deur tussen kamers 2 en 3 komen. Tabletten zijn daar, op de vloer van kamer 3 bij de deur naar kamer 13, en net in 13 bij de deur naar 3 gevonden. Kamer 1 is te geërodeerd om veel compleet materiaal op te leveren, terwijl 13 en 14 praktisch leeg waren, afgezien van het tablet in 13 en een aantal verbrande stukjes van een verbrande albasten pot in 14. De kamers 18 en 23 waren zeer zwaar verbrand, evenals gang 6, doch alles was leeg.

In beide T-vormige vertrekken 3 en 8 lagen de dwarsbalken vol met aardewerk, in kamer 3 van gemengde samenstelling; in 8, in het noord-oostelijke deel, stonden zeker 10 grote langwerpige voorraadkruiken, terwijl er in het zuidwestelijke deel meer kogelpotten lijken te liggen. In de kamers 8, 25 en 22 zijn veel gebroken stukken klei met zegelafrollingen gevonden, evenals in het zwaar verbrande materiaal van kamers 36-37. Dit materiaal is nog onvoldoende onderzocht om conclusies toe te laten. Het is echter duidelijk dat eenvoudige voorstellingen van reeksen dieren, men zou zeggen in Jemdet Nasr-stijl, voorkomen naast veel meer uitgewerkte voorstellingen in Urukstijl, die echter bijna nooit met enige volledigheid gereconstrueerd kunnen worden. De in 1974 gevonden rolzegel met reeksen vissen is nog steeds de enige.

De metaalvondsten zijn niet talrijk. Uit kamer 8 komt er een dolkachtig mes, uit kamer 3 een spatula, terwijl er in 1974 in AA een paar spelden gevonden zijn.

Opmerkelijk zijn de beide complete egels uit de kamers 3 (fig. 16) en 11, terwijl er uit 1 twee fragmenten zijn van wat vermoedelijk een derde exemplaar is.

Het onderzoek van het aardewerk verloopt vooral door een acuut ruimtegebrek traag, hoewel de complete inventarissen van de kamers AA V, en DD 1, 2 en 3, en van een deel van kamer 8 gereconstrueerd zijn, en het massa-aardewerk zo goed als verwerkt is.

Tenslotte moet er een enkel woord gezegd worden over de betekenis van de nederzetting. De ligging is, zoveel ik kan zien, niet bepaald door wat men zou noemen rationele overwegingen. Er is geen reden aan te nemen dat het terrein er in de Uruk-tijd ingrijpend anders uitzag dan nu. De bewoners zullen zich echter zeker van een gemakkelijker opgang verzekerd hebben. Een ideale plaats om landbouw te bedrijven in het rivierdal is de Jebel Aruda zeker niet, en om de plaats als een handelnederzetting te beschouwen zijn andere gegevens nodig: men moet de bestaansredenen zoeken in de tempel die op een aan de rivierzijde opvallende plaats stond, maar die vóór de terras-seringswerkzaamheden nauwelijks zichtbaar kan zijn geweest van uit het zuiden. De beide T-complexen en het huis in AA behoorden aan het personeel. Hoe groot de nederzetting was weten wij nog niet.

Met Habuba-Süd — Qannas is de Jebel echter opnieuw een blijk van de verregaande culturele eenheid van het Nabije Oosten in een periode waarin

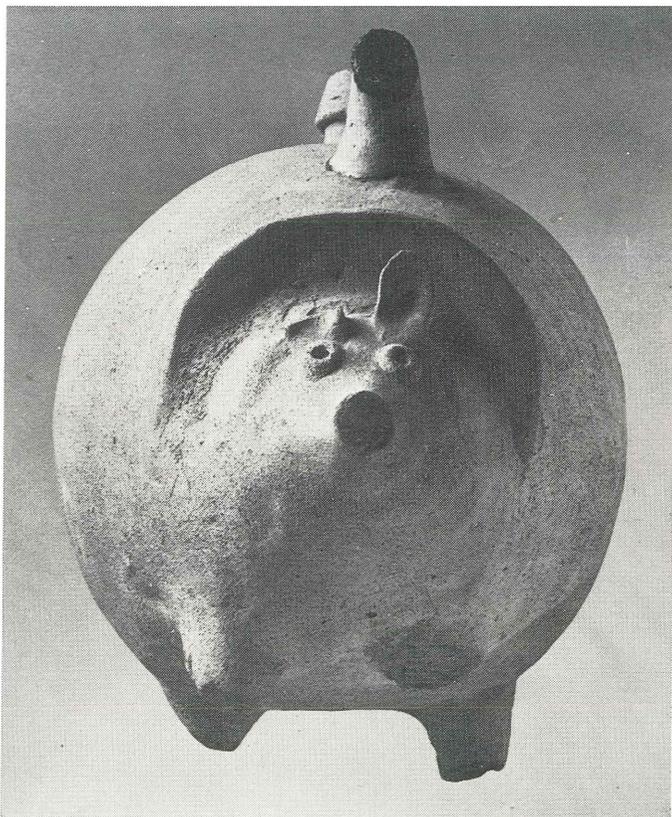

Fig. 16. De in 1974 in kamer 3 gevonden egel, nu in het Museum te Aleppo.

wij daarvan tot voor enige jaren eigenlijk niet durfden dromen. Het feit dat de woonhuizen met hun volledige inhoud afgebrand zijn, biedt een bijna ideale gelegenheid in het bezit te geraken van de producten van de materiële cultuur in een periode die het ontstaan van het schrift zag. Dat het oudste pictografische schrift een directe samenhang heeft met de materiële cultuur van de periode hoeft geen betoog.

Met opzet wil ik vermijden veel te zeggen over de datering van het complex. Een reeks C-14 monsters, meest bestaand uit houtskool afkomstig van de takken die over de dakbalken gelegd waren, is op het ogenblik in behandeling in het C-14 laboratorium in Groningen. Het is de bedoeling meer monsters te laten onderzoeken. De spreiding van deze monsters is dusdanig, dat als de opgemerkte stratigrafische moeilijkheden echte betekenis hebben, er duidelijke uitkomsten te verwachten zijn. Relatief gesproken kan men de Jebel Aruda nederzetting dateren in dezelfde periode als de late Uruk IV fase in Uruk; gecalibreerde C-14 data, die elders voor deze periode spaarzaam ter beschikking staan, dwingen dan te rekenen met het midden van het 4e millennium; denkt men aan de ontwikkeling van het schrift, dan zou men misschien toch conservatiever willen zijn, zeker ook als men de zegelafrollingen in de overwegingen betreft, en een latere datum willen kiezen.

Leiden, januari 1977
Assyriologisch Instituut

G. VAN DRIEL

OVER DE RECONSTRUCTIE VAN DE SUMERISCHE LETTERKUNDE

Il convient toutefois de distinguer ... entre le rythme apparent et le rythme réel du mouvement scientifique; entre les méthodes, très mobiles, et la connaissance, qui tend à l'inertie; entre découverte enfin et maturation.

(P. ZUMTHOR, Essai de poésie médiévale, p. 15)

Van alle geschreven letterkundes is de Sumerische de *oudste*. Zij is tevens de *langdurigste*¹⁾; de oudste gevonden teksten zijn te dateren rond het midden van het derde millennium v. C., en de jongste rond het begin van onze jaartelling. In deze periode van ca. 2.500 jaar vertoont ze ook nog een grotere *continuïteit* dan sommige andere letterkundes, die qua tijdsduur misschien wel vergelijkbaar zijn. De ontwikkeling van bepaalde genres laat zich soms over een zeer lange tijd volgen; dat dit niet toevallig is, wordt aangetoond door de vondsten van *Tell Abū Šalābīkh*²⁾. Hier vond men bv. een reeks van hymnen aan Sumerische tempels en steden en hun goden, die tenminste wat hun thematiek en algemene opbouw betreft, sterk doen denken aan de ong. 500 jaar latere collectie van tempelhymnen — een werk waarvan we door inhoudelijke criteria de verdere geschiedenis nog 300 jaar kunnen volgen (expliciet vermelden van de dochter van Sargon van Akkad als auteur; opnemen in de collectie van een nieuwe hymne aan een tempel voor Šulgi van Ur; definitieve vormgeving in de Isin-Larsaperiode). Maar van wellicht nog groter belang was het terugvinden aldaar van archaische versies van twee werken die ons welbekend waren uit de Oudbabylonische periode, en qua genre ver uit elkaar liggen, nl. de hymne aan de stad Keš, en de Wijsheidsregels van Šuruppak³⁾. Ook elders treft men deze continuïteit aan: van het gedicht dat de *res gestae* beschrijft van de god Ninurta hebben we exemplaren uit de 19e, de 11e en de 7e eeuw. De latere letterkundige

¹⁾ De enig vergelijkbare letterkunde is de Oudegyptische. Men raadplege W. W. HALLO, „On the Antiquity of Sumerian Literature” in *Journal of the American Oriental Society*, vol. 83 (1963) pp. 167-176 en *id.*, „Toward a History of Sumerian Literature” in *Sumerological Studies in honor of Thorkild Jacobsen*, Assyriological Studies 20, Chicago 1976 pp. 181-203. Goede overzichten van de Sumerische letterkunde vindt men in S. N. KRAMER, *The Sumerians*, Chicago 1963 hfdst. 5; *id.*, *The Sacred Marriage Rite*, London, 1969, hfdst. 2, en nu W. H. PH RÖMER, „Fünf und zwanzig Jahre der Erforschung sumerischer literarischer Texte” in *Bibliotheca Orientalis*, vol. 31 (1974) pp. 207-222.

²⁾ Zie R. D. BIGGS, *Inscriptions from Tell Abū Šalābīkh*, Chicago 1974. Zie nu ook B. ALSTER, „On the Earliest Sumerian Literary Tradition” in *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 28 (1976) pp. 109-126.

³⁾ Voor de Keš-hymne, zie pp. 157-188 in *Texts from Cuneiform Sources*, vol. III, Locust Valley 1969, waar deze hymne bewerkt werd door G. GRAGG; zie ook R. D. BIGGS, „An Archaic Version of the Kesh Temple Hymn from Tell Abū Šalābīkh”, in *Zeitschrift für Assyriologie*, vol. 61 (1971) pp. 193-207. Voor de Šuruppak-tekst, zie B. ALSTER, *The Instructions of Šuruppak*, Kopenhagen, 1974.

activiteit beperkt zich intussen niet tot het afschrijven van oude teksten: nog uit het Seleukidische Babylonië hebben we nieuwe scheppingen, die teruggrijpen op een zeer oud litterair genre, nl. de klaagliederen over steden.

Een ander aspect, waardoor de Sumerische letterkunde gunstig afsteekt bij sommige andere Oudoosterse letterkundes, is haar *veelzijdigheid*. Er is al een treffende veelheid aan genres: er zijn epische teksten, die dan een stukje kosmogonie of theogonie (of theomachie) behandelen (de mythen), ofwel de avonturen van menselijke helden, al dan niet in combinatie met een als historisch gezien conflict, of nog een werkelijk historisch voorval. Er zijn ook talrijke lyrisch-hymnische teksten, o.m. godenhymnen, oden aan koningen, hymnen op tempels en steden, liefdeslyriek, gebeden en prachtige voorbeelden van elegische poëzie. Soms vindt men ook sterk dramatisch geladen passages, zodat men wel eens de vergelijking heeft gemaakt met de klassieke tragedie ⁴). Verder is er het zeer geliefde genre van het strijdgesprek, dat sterk herinnert aan de middeleeuwse tensons, en soms ontaardt in een niets ontziende scheldpartij. Daarnaast zijn er nog tal van kleinere vormen, zoals fabels, volksvertellingen, raadsels, spreekwoorden enz. ⁵).

Het is nu wel zo, dat in één compositie soms genres worden samengebracht, die voor ons gevoel gescheiden horen te blijven. Men wil deze moeilijkheid dan soms uit de weg gaan door als indelingsprincipe de korte notities te gaan gebruiken die men soms in de teksten (vooral in bepaalde soorten hymnen) terugvindt. Alhoewel deze aanduidingen waardevol zijn, komt men zo toch in moeilijkheden, als men bv. ziet dat een ongetwijfeld epische tekst voorzien wordt van een „rubriek” die men evengoed in hymnen en oden aantreft, of, sterker nog, wanneer een verhaal aangeduid wordt met de terminus *technicus* voor een strijdgesprek ⁶). Het lijkt mij daarom litterair-theoretisch beter inhoudelijke en stijlcritische criteria te hanteren, zoals men eigenlijk ook

⁴) Zie o.m. Y. ROSENGARTEN, „Au sujet d'un théâtre religieux sumérien” in *Revue de l'histoire des religions*, vol. 174 (1968) pp. 117-160 (over de Klaagzang over Ur), en H. SAUREN, „Les épopées sumériennes et le théâtre classique” in *Orientalia Lovaniensia Periodica* vol. 3 (1972) pp. 35-47 (over de Lugalbanda-en-Emmerkarstof). Geen van beide pogingen lijkt mij overtuigend. In het geval van de klaagzang mist men elke aanwijzing voor een in de tekst beschreven *actie*, zelfs van rituele aard; de Lugalbanda-en-Emmerkarverhalen kunnen veel beter geïnterpreteerd en geanalyseerd worden als epische vertellingen („avonturenroman” zou goed passen); alleen al de veelvuldige herhalingen wijzen m.i. beslist weg van een dramaturgische vorm.

⁵) Men vindt een uitstekend overzicht van deze letterkunde (die men wel eens „wijsheids-literatuur” noemt) bij E. I. GORDON, „A New Look at the Wisdom of Sumer and Akkad” in *Bibliotheca Orientalis* vol. 17 (1960) pp. 122-152. Zie nu ook B. ALSTER, *Studies in Sumerian Proverbs*, Kopenhagen 1975 en *id.* „Paradoxical Proverbs and Satire in Sumerian Literature” in *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 27 (1975) pp. 201-230.

⁶) Een epos over Lugalbanda eindigt met „Lugalbanda zij lof!”, zoals zovele koningshymnen; en een epos over Emmerkar (nog niet uitgegeven) wordt gekenmerkt als een „adaman”, d.i. strijdgesprek.

dikwijls verplicht is te doen bij de studie van de Middeleeuwse of Romantische (en moderne) letterkunde. Deze vermenging van genres is trouwens verwant met de tweede en voor mijn gevoel belangrijker vorm van verscheidenheid: de interne veelzijdigheid die men in de beste producten van de Sumerische letterkunde aantreft en deze een verrassend polyvalent karakter geeft. In de historische klaagzangen over de val van het Nieuwsumerische rijk, die tot de prachtigste scheppingen van de Sumeriërs behoren, vinden we naast elkaar passages die angstige smeekbeden zijn, of smartelijke eleelegieën, of momenten van doffe berusting afgewisseld met zachte hoop — en ook nog droge opsommingen van feiten, die juist door hun afstandelijkheid zo diep treffen, en dan weer wrange humor⁷⁾. Soms werkt die interne veelzijdigheid nog veel subtieler: het verhaal over Enmerkar (een vorst van Uruk) en de Heer van Aratta kan en moet men tegelijk begrijpen op verschillende niveaus: een pseudohistorisch relaas van de overwinning van Uruk op Aratta; een raadselspelletje dat de vorst van Uruk weet te winnen; een exemplarisch verhaal over het culturele overwicht van Sumer; een aetiologie van het ontstaan van handel en schrijfkunst; en tenslotte ook nog als een bijzonder sterk gecomponeerde roman.

Deze bewust eulogische opsomming van enkele feitelijk nog uiterlijke aspecten van de Sumerische letterkunde wil duidelijk maken hoezeer deze letterkunde een volwaardige appreciatie, ook door niet-Sumerologen, verdient. En hoe jammer het is dat dit nog niet kan, omdat de Sumerische literatuur nog haast volledig in een reconstructieperiode verkeert. De term reconstructie is bewust gekozen omdat hij de arbeid van de Sumeroloog treffend weer geeft, zoals ik hoop aan te tonen.

1. Eerst is er natuurlijk de *materiële* reconstructie. Het materiaal is bekend: kleitabletten in vele vormen, beschreven met spijkerschrift, die het resultaat zijn van officiële en niet zo officiële opgravingen, en op talrijke plaatsen over de hele wereld bewaard worden. Men kan niet nalaten hier even de centrale status van de Nippurcollectie aan te geven. Alhoewel het waar blijft wat boven gezegd werd over de lange levensduur van de Sumerische letterkunde, wordt het toch steeds duidelijker dat de Oudbabilonische periode voor de Sumerische letterkunde van het grootste belang is. Uit deze periode komt het overgrote deel van ons materiaal, en dat wat wij ervan bezitten tenminste een betrouwbaar overzicht van de ganse letterkunde biedt wordt aangetoond door de *catalogi*: tabletten die een systematische opsomming

⁷⁾ Zie de Klaagzang over Sumer en Ur, waar de stadgod van Ur op zijn herhaalde smeekbede tot de grote goden om zijn stad te sparen slechts het antwoord krijgt: „Je dacht toch niet dat jouw heerschappij eeuwig was?”. Zie voorlopig de vertaling van deze tekst door

geven van *incipit*-regels van diverse composities (deze *incipit*-regels vervulden in de oudheid de functie van titels). Hierdoor kennen we in grote lijnen het curriculum van de verschillende scholen, en weten we dus ongeveer hoe de standaardliteratuur er uit zag⁸). Het ligt dan ook voor de hand dit relatief vaste gegeven te gebruiken als kern en uitgangspunt voor de studie van de ganse letterkunde. Trouwens, ook al het getalsmatige overwicht van de producten uit deze periode maakt deze kernpositie duidelijk. Nu berust onze kennis van deze literatuur grotendeels op de teksten uit Nippur (nu *Nuffar*, ongeveer centraal tussen Bagdad en de samenvloeiing van Tigris en Eufraat boven Basra), opgegraven door opeenvolgende expedities sinds 1889. Men vond duizenden litteraire tabletten en fragmenten, voor het grootste gedeelte uit de Oudbabylonische periode. Er waren nog wel andere belangrijke centra, waar we ook belangrijke collecties tabletten vandaan hebben, o.m. Ur, Larsa, Kish enz. Het is trouwens geen toeval dat naast Nippur het belangrijkste centrum Ur was: in beide steden zou immer koning Šulgi van Ur een Academie gesticht hebben⁹). Maar toch — „In Nippur is de Academie uniek!” zoals een regel uit een schoolessay het wil¹⁰). De oudere Nippurtabletten werden verdeeld over het Archeologische Museum in Istanboel (toendertijd het Keizerlijk Ottomaanse Museum) en het University Museum in Philadelphia, U.S.A., met een kleinere doch belangrijke groep in Jena; nieuwere resultaten werden verdeeld tussen hetzelfde University Museum, het Oriental Institute te Chicago, en nu het Iraq Museum te Bagdad. Terwijl men aanvankelijk dacht met een tempelbibliotheek te doen te hebben, heeft men nu ingezien dat de tabletten komen uit de scholen van Nippur, die samen wel een Academie zullen gevormd hebben. Men spreekt trouwens van een „Scribal Quarter” — een soort quartier latin dus — omdat de tabletten

S. N. KRAMER in J. B. PRITCHARD (ed.), *The Ancient Near East. Supplementary Texts and Pictures Relating to the Old Testament*. Princeton, 1969, pp. 175-183.

⁸) Voor deze catalogi, zie o.m. S. N. KRAMER, „Two British Museum Iršemma 'Catalogues'” in *Studia Orientalia* vol. 46 (= Salonenfestschrift) (1975) pp. 141-166, en vooral p. 141 en 157. Voor de implicaties voor onze kennis van de Sumerische letterkunde, zie de nota van M. CIVIL in *Assyriological Studies* vol. 20 (1976) (= Jacobsen Festschrift) p. 145 noot 36. Zie verder een beschrijving van het curriculum in de scholen van Ur in *Journal of Cuneiform Studies* vol. 20 (1966) pp. 89-93 (W. W. HALLO).

⁹) Of tenminste reorganiseert hij beide instellingen en herprogrammeert hij de studie. Zie o.m. S. N. KRAMER, „Šulgi of Ur: A Royal Hymn and a Divine Blessing” in *The Seventy-fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review*, Philadelphia 1967, p. 376, refererend naar Šulgi's Hymne B, uitgegeven door G. R. CASTELLINO, *Two Šulgi Hymns*, Rome 1972, p. 60-63 (r. 306 e.v.); in de nieuwe uitgave, gebaseerd op veel ongepubliceerd materiaal, door G. HAAYER, zullen de regels een ander nummer krijgen. Overigens twijfelt W. H. PH. RÖMER aan deze interpretatie (W. H. PH. RÖMER, *Iets over School en Schoolonderricht in het Oude Mesopotamië*, Assen, 1977 p. 48 noot 419).

¹⁰) J. VAN DIJK, *Vorderasiatische Schriftdenkmäler der staatlichen Museen zu Berlin*, vol. 17 (NF I), Berlin 1971, nr. 44 iii r. 12.

werden en worden gevonden in een aantal dicht bij elkaar gelegen particuliere woningen ¹¹). De vele duidelijke schrijfoefeningen maken intussen duidelijk dat het inderdaad om scholen ging. Het Nippurbestand in Philadelphia is intussen nog steeds het belangrijkste; en het is voor een Sumero- loog niet alleen een groot voorrecht daar te mogen werken; het is tevens bittere noodzaak.

De tabletten zelf vertonen verschillende formaten: er zijn kleine ronde tabletjes, waar de leraar een regel bovenaan schreef, die de leerling eronder moest kopiëren — dit zijn eerste schrijfoefeningen ¹²). De meer gevorderde leerling kreeg op wat grotere vierkante of rechthoekige tabletten een heel stukje tekst te kopiëren zonder voorbeeld op het tablet (fig. 17-18). Echte

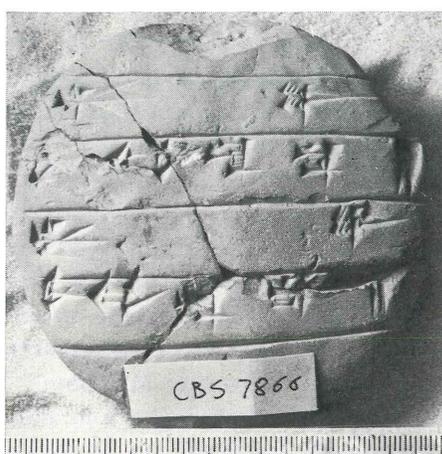

Fig. 17. Oefentablet CBS 7866 (Museumnummer) bevattende r. 18 van Hymne B van Lipit-eštar.

Fig. 18. Groter oefentablet van dezelfde Lipit-eštar-hymne als in fig. 17.

copieën zijn het volgende stadium. Ook hier zijn er verschillende formaten, afhankelijk van het aantal kolommen. De eenvoudigste vorm is een tablet met slechts één kolom (fig. 20) die dan een complete korte compositie bevat, of een samenhangend deel van een grotere tekst (een soort van hoofdstuk); zelfs bij langere werken, die geen duidelijke indeling in hoofdstukken bevatten, is de indeling in tabletten bij de verschillende „edities” toch grotendeels hetzelfde. Toch gingen de verschillende centra hier blijkbaar hun eigen weg: terwijl de typische Nippurvorm een tablet is van ong. 10 bij

¹¹) Zie pp. 34-147 in het opgravingsrapport *Nippur I*, University of Chicago. Oriental Institute Publications vol. 78 (Chicago 1967).

¹²) Weliswaar zijn dit niet de allereerste oefeningen. Deze bestaan uit reeksen eenvoudige indrukken van de stylus op klei. Later worden hieruit tekens samengesteld.

6 cm, ongeveer 25 tot 30 regels bevattend per zijde, vindt men bv. in Ur zeer lange, smalle tabletten (ong. 20 bij 8 cm). Nog grotere uittreksels of ganse teksten van middelgrote omvang, tot ong. 150 regels, vindt men op tabletten met (2×) 2 kolommen; en ganse composities van grote lengte (bv. Klaagzang over Ur: 436 regels) krijgen dan weer meer kolommen per zijde (fig. 19). Veel nietsvermoedende beginnelingen in de Sumerologie zijn trouwens al geschokt door het feit dat de kolommen op de voorkant van links naar rechts lopen, maar op de achterkant van rechts naar links. Dit is een gevolg van het economische gebruik van het tablet. Aangezien dit ook enige dikte heeft (tussen 1 en 3 cm) gebruikt men ook graag de onderste rand van het tablet om verder te schrijven als de voorkant vol is, en dan pas het tablet in verticale zin om te draaien. Dit gebruik heeft zich ook doorgezet bij meerkolommige tabletten, zodat aan de achterkant van de laatste kolom van de voorkant de eerste kolom van de achterkant verschijnt. Meerkolommige tabletten kunnen vrij groot worden, maar over het algemeen zijn de afmetingen 30 bij 20 cm toch wel maximaal (fig. 22).

Zoals men op fig. 19 en 22 kan zien, komen de tabletten dikwijls tot ons in kleine fragmentjes. Het is voor elke Sumeroloog een bron van grote vreugde als men, zoals bij fig. 19 gebeurd is, een aantal fragmentjes kan samenvoegen tot een volledig tablet. Deze „joins” zijn meer dan een leuk puzzelspelletje: ze zijn van het grootste belang voor de bewerking en uitgave van de tekst. Zo werd bv. het aantal exemplaren van de Klaagzang over Ur gedurende een tweetal bezoeken aan de University Museum^{12a}) teruggebracht van 110 tot ong. 80. Nog belangrijker is het soort join afgebeeld op fig. 21. Deze 4 fragmenten behoren tot het einde van de Klaagzang over Sumer en Ur; nu bezat men weliswaar het einde van dit gedicht reeds in een andere versie, maar aansluiting bij de rest (tot ong. r. 500) was onmogelijk, tot de perfecte aansluiting van deze 4 fragmentjes het mogelijk maakte door te tellen van r. 490 tot en met 525. Een transatlantische join, bv. tussen een fragment in Philadelphia en een in Istanboel is natuurlijk helemaal mooi, maar ook moeilijk, omdat men zich moet behelpen met foto's en/of copien. Toch worden ook met knippen en plakken veel joins gemaakt van gepubliceerde fragmenten. Tenslotte, over het technische aspect van het conserveren van tabletten (joinen, schoonmaken, bakken,

^{12a}) In 1976 met een stipendium van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk onderzoek; in 1977 op kosten van de Letterenfaculteit van de RUG. Aan beide instanties nogmaals mijn dank. Enkele resultaten zijn in druk (nieuwe uitgave van de Hymnen Lipit-eshtar A & B); de nieuwe uitgave van de Klaagzang over Ur wordt voor publicatie klaargemaakt; een uitgave van de Klaagzang over Nippur wordt voorbereid (de tekst is bijna gereconstrueerd), en aan de tekstreconstructie van de Klaagzang over Sumer en Ur wordt gewerkt.

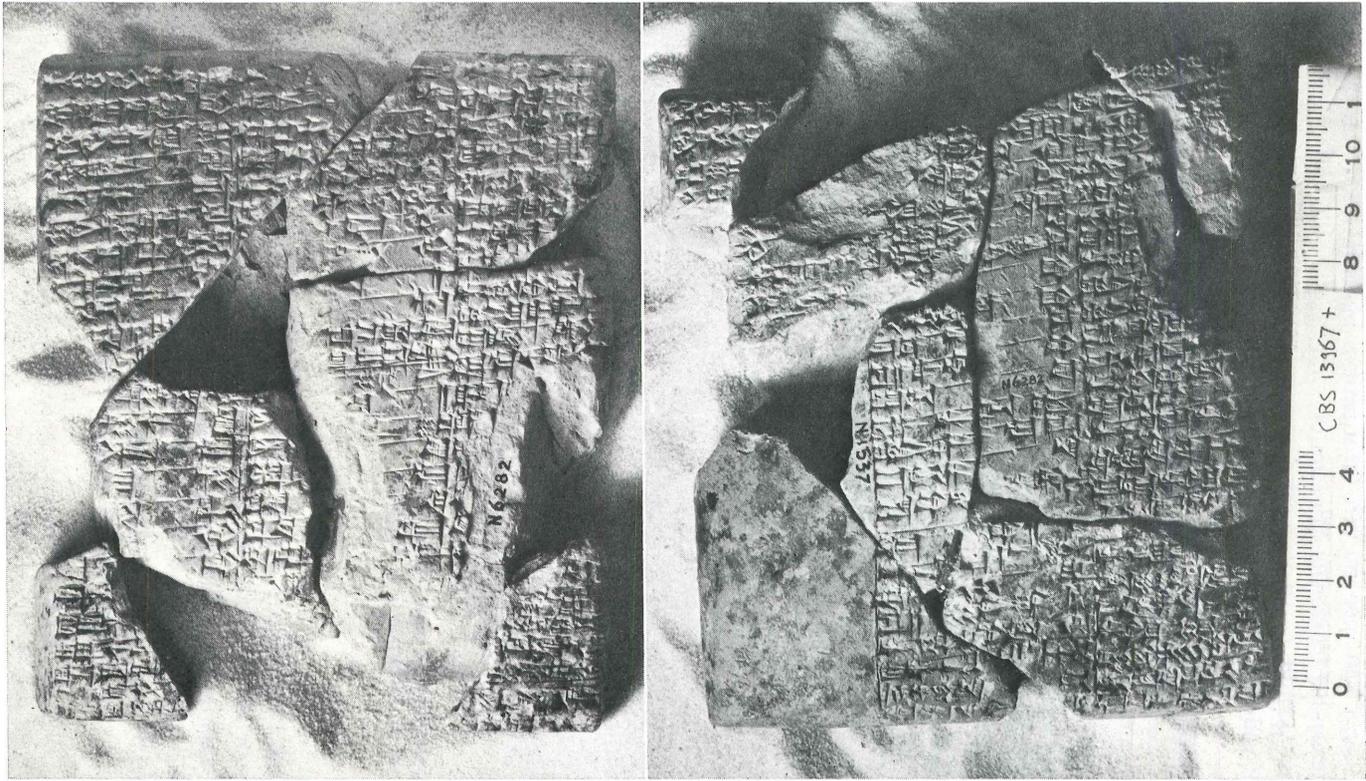

Fig. 19. Tablet dat de volledige tekst van de B-Hymne van Lipit-eštar bevatte, samengesteld uit de nummers CBS 13967 + N 1509 + N 1537 + N 1553 + N 1739 + N 4176 + N 6282 (join door de schrijver). Links de voorkant, rechts de achterkant. Aan het onbeschreven stuk links onderaan merkt men al dat dit de laatste en niet de eerste kolom van de achterkant is.

klasseren enz.) kan men nu een informatieve bijdrage lezen van de technische staf van het University Museum ¹³⁾.

Met deze geduldige detailarbeid worden dan langzaam de teksten samengesteld en voorbereid voor publicatie.

Fig. 20. Eenkolomig tablet met een uit-treksel van de Klaagzang over Nippur.

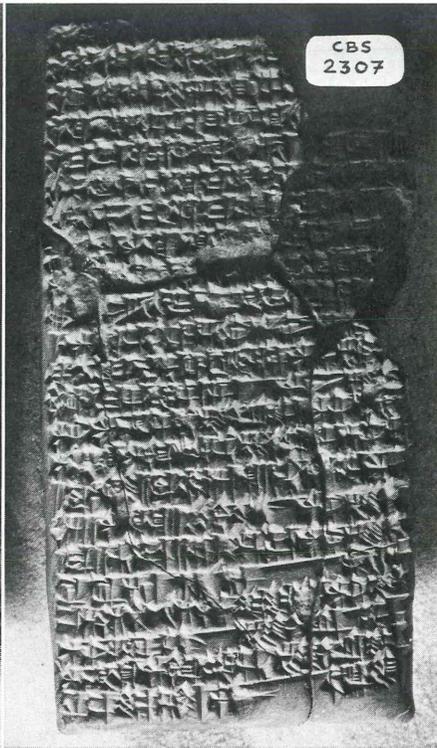

Fig. 21. Einde van het gedicht over de val van Sumer en Ur, vanaf r. 490. CBS 2307 + CBS 9204 + CBS 9878 + N 2430 (join door schrijver).

2. Dit betekent dan een tweede vorm van reconstructie: de *tekstreconstructie*. Hiervoor moet men al vrij zeker zijn dat men alle exemplaren heeft en de meest belangrijke joins gemaakt zijn. Nu is het bij langere composities zo dat men meestal toch wel één of meer grote tabletten of fragmenten daarvan heeft, die de ganse compositie bevat hebben, en die men dan kan gebruiken als referentie voor het inpassen van kleinere stukjes. Bij kleinere

¹³⁾ A. GUINAN, G. OLLER, D. ORMSBY, „Nippur Rebaked. The Conservation of Cuneiform Tablets” in *Expedition*, 1976 pp. 42-47.

composities kan dit echter nog wel eens moeilijkheden opleveren, hetgeen verklaart waarom bv. pas in 1977 het tablet in fig. 19 kon samengesteld worden: er bestond immers geen Nippurvoorbeeld van de ganse tekst. Is men zover, dan kan de samenstelling van de tekst beginnen.

Fig. 22. Fragment van een groot tablet, dat oorspronkelijk de gehele Klaagzang over Ur bevatte; er zijn nog enkele fragmenten aanwezig in het University Museum, maar deze kunnen (nog) niet aan dit stuk aangesloten worden. CBS 6889 + CBS 6905 (rechts boven) + CBS 8023 (rechts onder); achterkant (join door schrijver).

Wat nu te doen met de dikwijls zeer talrijke exemplaren? En wat gebruikt men als basis voor de tekst? Vroeger behielp men zich met het eenvoudig aanduiden van variante lezingen uit de verschillende exemplaren. Meestal werd dan niet duidelijk hoeveel er eigenlijk op de dikwijls gebroken fragmenten te lezen was, en evenmin welke tekst men nu als hoofdtekst gekozen had.

Deze methode is m.i. niet meer adequaat ¹⁴⁾. Men moet wel duidelijk aangeven welke tekst (of teksten) als hoofdtekst gekozen wordt, en waarom. Meestal komt dit neer op een Nippurversie, omdat Nippur verreweg het meeste materiaal biedt. Verder moet ook een volledig en positief apparaat geboden worden. Men kan hiervoor een afgekorte methode gebruiken, of de zogen. „partituur”, waar men onder elkaar alle lezingen van alle fragmenten per tekstregel afdrukt. Dit lijkt omslachtig, maar is helderder, biedt meer mogelijkheden voor het onmiddellijk inpassen van eventuele nieuwe exemplaren, en zal vermoedelijk ook typographisch eenvoudiger blijken. ^{14a)}.

Ook zou het siglasysteem een aanduiding moeten geven van de herkomst van de tekst, bv. een N-prefix voor Nippur, U voor Ur, K voor Kish enz. ¹⁵⁾. Het is intussen bijzonder jammer dat ondanks de dikwijls zeer talrijke exemplaren het slechts zeer zelden mogelijk blijkt deze te gebruiken voor het opstellen van een stemma. Hiervoor zijn twee redenen: ten eerste liggen zeker de Nippurteksten veel te dicht bij elkaar wat betreft tijd en ruimte; maar ten tweede zijn de hiervoor aangewezen varianten meestal spellingsvarianten. Nu is onze kennis van het spelsysteem of de graphemica überhaupt nog steeds gebrekkig, ook al omdat het schriftsysteem een vorm van logografie is, waarbij een teken kan staan voor verschillende morfemen, vermengd met een subsysteem van fonetische tekens die staan voor een groep van fonemen (syllabografie), en dus als het ware een grote mogelijkheid tot vrije variatie impliceert ¹⁶⁾.

Intussen dient gezegd dat ook voor dit stadium, nl. het samenstellen en transcriberen van de tekst en de varianten, een handigheid in het werken met de tabletten zelf een noodzakelijke vereiste is. Ook de beste copie is al een interpretatie, en elke Sumeroloog heeft wel ervaren dat ook het lezen van foto's bijzonder moeilijk, zelfs bedrieglijk, is als men geen ervaring heeft met werkelijke tabletten.

¹⁴⁾ Dit is geenszins bedoeld als kritiek op het reuzenwerk dat met deze methode tot stand kwam — vooral het werk van S. N. KRAMER, dat nog steeds het kader vormt voor onze kennis van de letterkunde. Men zie hiervoor de appreciatie door TH. JACOBSEN in het *Kramer Anniversary Volume* (AOAT vol. 25), Neukirchen 1976, pp. XIII-XVI. Ik bedoel slechts dat, nu we de mogelijkheid hebben onze teksten min of meer volledig uit te geven, deze volledigheid ook zou moeten blijken uit de editie; nu moet men streven naar een positief apparaat.

^{14a)} Een goed voorbeeld van de verkorte methode vindt men in A. SJÖBERG's uitgave van het gedicht *Innišagura*, in *Zeitschrift der Assyriologie* vol. 65 (1976); voor de partituur-methode raadplege men o.m. D. O. EDZARD in *Orientalia* NS 43 (1974) pp. 105-107.

¹⁵⁾ Voor tabletten waarvan de herkomst onbekend is (meestal uit de antiquiteitenhandel verkregen) zou men op dezelfde manier een prefix van de huidige plaats van bewaring kunnen gebruiken, bv. Y voor de prachtige collectie(s) in Yale.

¹⁶⁾ Zie hierover o.m. M. CIVIL, „The Sumerian Writing System: Some Problems” in *Orientalia* NS 42 (1973; = Gelb Festschrift) pp. 21-34.

3. Dan is men aan het vertalen toe, hetgeen weer neerkomt op een *lexicale* en *grammaticale* reconstructie van het taalmateriaal dat we in deze teksten voor ons hebben. Natuurlijk wordt lexicografie, net als ander linguïstisch onderzoek, ook beoefend onafhankelijk van de studie van de letterkunde, maar toch is er een wisselwerking tussen deze disciplines, ook al omdat beiden meestal toch in in een personele unie verenigd zijn in de persoon van de Sumeroloog.

Wat het *lexicon* van het Sumerisch betreft bevinden we ons in een wat vreemde situatie. We bezitten namelijk een grote massa lexicaal materiaal, ons nagelaten door de oude Mesopotamiërs zelf, terwijl we daarnaast ook een vrij belangrijk aantal tweetalige (Sumerisch en Akkadisch) teksten hebben. Het lexicale materiaal, tot ons gekomen in de vorm van lange lijsten van verschillend type (bv. type i: teken-uitspraak-Akkadische vertaling; type ii: teken-Akkadische vertaling, type iii: samengestelde uitdrukking — Akkadische vertaling, enz.), is meestal te dateren in de Oudbabylonische periode, tenminste wat de recensie betreft met de Akkadische vertaling¹⁷). Dit materiaal is nu voor ongeveer 2/3 uitgegeven. Nu is de moeilijkheid dat deze lijsten lang niet altijd gemakkelijk te interpreteren zijn — en hier wordt de wisselwerking tussen interpretatie van literaire werken en van lexicaal materiaal duidelijk. Het is immers niet voldoende in een lijst een Akkadisch equivalent te vinden, niet alleen omdat de lijsten soms fouten vertonen, maar vooral omdat in veel gevallen de Akkadische vertaling (zoals elke vertaling overigens) niet volledig het Sumerische woord dekt: de betekenis van het Akkadische woord kan enger of breder zijn; kan meer of minder in een bepaalde richting met andere uitdrukkingen overlappen; kan terug te voeren zijn op een louter toevallig gebruik van twee totaal verschillende uitdrukkingen in eenzelfde betekeniscontext; tenslotte, en vooral: de lijsten geven ons geen inlichtingen over de syntactische en/of stilistische restricties die aan een Sumerisch woord of uitdrukking gesteld zijn, restricties die in een adequaat woordenboek van een moderne taal wel geboekt dienen te worden, al is dat ook hier lang niet altijd het geval. De moeilijkheid wordt nog vergroot door het feit dat we nu twee goede Akkadische woordenboeken hebben, die deze restricties althans voor het Akkadisch wel enigermate aanduiden, omdat ze toch een wezenlijk bestanddeel vormen van betekenisinhoud en -omschrijving¹⁸). De verleiding is dan dikwijls erg groot

¹⁷) Zie M. CIVIL, „Lexicography” in *Assyriological Studies* vol. 20, Chicago 1975 (= Jacobsen Festschrift) pp. 123-157, en vooral pp. 123-137; verder ook nog W. VON SODEN, „Leistung und Grenze sumerischer und Babylonischer Wissenschaft”, Darmstadt 1965 (1936).

¹⁸) A. L. OPPENHEIM *et al.*, *The Chicago Assyrian Dictionary*, en W. VON SODEN, *Akkadisches Handwörterbuch*. Beide zijn nog onvolledig.

om de hele Akkadische betekenis maar zonder meer te gaan toepassen op de Sumerische equivalenten. Daarom moet men in principe altijd trachten de precieze betekenis van het Sumerisch te bepalen uit Sumerische konteksten, en dit maakt duidelijk hoe belangrijk de reconstructie van de Sumerische letterkunde is ook voor de lexicografie als onafhankelijke discipline. Nu zouden deze problemen grotendeels worden opgelost door een goed Sumerisch woordenboek, maar dat is er niet. Dit wordt de Sumerologie trouwens vaak verweten, en is al aanleiding geweest tot een m.i. niet zo gelukkig initiatief om dan maar een soort glossarium samen te stellen van in de secundaire literatuur tot nog toe voorgestelde betekenissen van Sumerische woorden¹⁹). Er is echter een goede kans dat er binnen afzienbare tijd toch een echt Sumerisch Woordenboek zal zijn, ongeveer in het formaat van het Chicago Assyrian Dictionary; dit „Pennsylvania Sumerian Dictionary” (voorlopige titel) zal als werkcentrum uiteraard Philadelphia hebben, hetgeen weer het belang van de Nippurcollectie aantoot²⁰). Men zal wel rekening moeten houden met de toch wel ingrijpende veranderingen die deze eeuw en vooral de laatste decennia op het gebied van de algemene linguïstiek plaats gevonden hebben. Maar het is even duidelijk dat voor dit woordenboek de reconstructie van het litteraire corpus van het grootste belang is; omgekeerd zal de verdere interpretatie van individuele composities ook profiteren van het woordenboek.

Hetzelfde geldt mutatis mutandis op het gebied van de Sumerische *grammatica*. Alhoewel we uit de oudheid ook enkele „grammatische tractaten” bezitten, is de bruikbaarheid daarvan ten zeerste beperkt door de theoretische bezwaren die we al deden gelden voor de woordenlijsten, maar ook en vooral door het formaat van deze werken. Ook zij zijn slechts lijsten

¹⁹) Zie F. ELLERMEIER, *Alttestamentliche Wissenschaft und Sumerologie. Grundlegende Arbeit: Sumerisches Glossar*. Göttingen 1977. Ten eerste zijn voor het bereiken van het door de auteur opgestelde praktische doel (nl. een verzameling van woorden met hun interpretaties zoals ze in de Sumerologische literatuur becommentarieerd te vinden zijn — cfr *op. cit.* p. 17) naar mijn schatting bij lange na geen 7 of meer jaren nodig. Ten tweede zal het juist voor de niet-sumeroloog, die men met dit project wil bereiken, zeer gevaarlijk zijn de „aneinandergereihte Übersetzungsvorschläge” voor zich te vinden, vooral wanneer „über richtig und falsch überhaupt nichts ausgesagt (wird)” (p. 18). Ten derde is het zelfs voor een project als dit m.i. een zeer vreemde methode grammatische studies te „verzetteln” (p. 23, 24) en dan nog uit te gaan van de Oud-babylonische *grammatica* van KÄRKI, die wel door niemand meer ernstig genomen wordt. Tenslotte maakt een opmerking dat dit werk „dem Nichtsumerologen eine Hilfe bei der Suche nach sprachlichen oder sachlichen Parallelen sein (soll)” (p. 43) op mij een verdachte indruk, niet alleen omdat parallellen lijnen zijn die elkaar per definitie nooit raken (of alleen in het oneindige — legt dit misschien de voorkeur van bepaalde theologische stromingen voor parallellen uit?) maar vooral omdat echte parallellen natuurlijk alleen maar kunnen gevonden worden in de kontekst van een compositie.

van paradigmata, met alle interpretatiemoelijkheden daaraan verbonden. Er zijn intussen nog talrijke leemtes in onze kennis van het Sumerisch op grammaticaal gebied. Niet alleen is het Sumerisch, zoals bekend, aan geen enkele bekende taal verwant, maar daarnaast vertoont het ook een groot aantal structurele eigenschappen, die volkomen vreemd zijn aan de klassieke grammatische systemen van bv. de Indoeuropese of Semitische talen, die toch voor de meeste Sumerologen het vertrouwdst zijn — een omstandigheid die niet zonder gevolg gebleken is voor de studie van de Sumerische grammatica. De meest markante structurele eigenschappen van het Sumerisch zijn dan ²¹:

- a) de onveranderlijkheid der wortels: de wortels, of woorden, blijven in alle omgevingen gelijk; er schijnen trouwens maar twee woordsoorten te zijn, nl. substantief en verbum: het adjectief bestaat niet als zodanig en deze categorie wordt ten dele opgevuld door substantieven en vooral verba; de overige woordsoorten zijn substantieven in een bepaalde syntactische positie en vorm;
- b) de monovalentie van de morfemen: de semantische (singularis: pluralis; persoonlijk: onpersoonlijk, enz.) of syntactische (datief; locatief; instrumentalis, enz.) definitie van een „wortel” in een zin wordt weergegeven door één enkel affix per categorie; dit dus in tegenstelling tot bv. het Latijn, waar de uitgang *-us* kan staan voor de categoriën singularis, masculinum en nominativus samen;
- c) de ergativiteit van het verbum: „subject” van een verbale vorm vat samen wat voor ons begrip is 1) subject van een nominale of intransitieve zin; en 2) direct object van een transitive actieve zin = subject van een passieve transitieve zin; een aparte casus geeft weer ons subject van een actieve transitieve zin = handelend voorwerp van de passieve zin; daarom is het duidelijk dat het Sumerisch geen passieve vormen kent of überhaupt nodig heeft ²²);
- d) het aspectuele karakter van de verbale wortels: er is geen tempusaanduiding, maar een verbale wortel kan op verschillende manieren (verdubbeling, aanvoeging van /-e/, gebruik van een semantisch reeds gespecialiseerde andere wortel) overgaan van een punctueel basisaspect (de Akkadiërs noemden dit *hamtu* „snel”) in een afgeleid duratief aspect (*marû* „vet, zwaar”); men kan in de vertaling dit onderscheid dikwijls weergeven met de oppositie praeteritum: praesens-

²⁰) Zie *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 28 (1976) p. 249.

²¹) Men zie vooral de recente bijdragen van G. GRAGG, D. O. EDZARD, M. YOSHIKAWA, TH. JACOBSEN, D. FOXVOG, E. SOLLBERGER etc. vermeld in de jaarlijkse „Keilschriftbibliographie” in het tijdschrift *Orientalia*.

²²) Zie nu D. A. FOXVOG, „The Sumerian Ergative Construction” in *Orientalia* NS 44 (1975) pp. 395-425.

futurum, maar men vermoedt nu toch dat het verbum in feite volledig tijdloos is, en dat het afgeleide aspect meer semantische dan zuiver syntactische relevantie heeft ²³);

- e) het dimensionele karakter van de verbale syntaxis: in de verbale vorm worden, weer door middel van monovalente affixen, tal van elementen uitgedrukt die o.m. de verhouding (dikwijls in de ruimte gedacht) van de nominale zinsdelen t.o.v. elkaar en t.o.v. het verbum weergeven: het Sumerisch werkt ongeveer als: „Vader aan Jan de fiets hij heeft die hier aan hem gegeven” ²⁴);
- f) het polaire conjugatiesysteem: elke verbale vorm moet beginnen met een element uit een gesloten reeks van conjugatieprefixen, die uitdrukken dat de focus valt ofwel op de persoonlijke relatie tussen subject en verbum, ofwel op de lokale implicatie van het verbum, ofwel op geen van beiden.

Niet altijd heeft men de eigen aard van dit grammaticale systeem voldoende onderkend, en al te vaak heeft men getracht het Sumerisch te dwingen in een bijzonder slecht passend Indoeuropees model — en dan nog volgens taalkundige opvattingen uit de vorige eeuw, zodat men zich dikwijls moet behelpen met fonologische goocheltruukjes die elk aanwijsbaar bestaan in het fonologische systeem ontberen, of, wat nog erger is, met ingrijpende tekstemendaties ²⁵).

Het is nu wel zo, dat voor een adequate vertaling vaak deze grammatische subtiliteiten kunnen achterwege blijven, wil men niet komen tot vrij ridicuul Sumero-nederlands van het type „de koning aan de boodschapper deze boodschap gaf hij hem daar mee”, maar om precies te kunnen vertalen moet toch elk zinnetje nauwkeurig geanalyseerd worden. Idealiter vertaalt men dus elke tekst tweemaal: eenmaal als grammaticale analyse, eenmaal als echte vertaling. Het spreekt echter vanzelf dat het stadium van de grammatische analyse in een uitgave mag en moet weggelaten worden ²⁶). In het commentaar kan men dan nog bepaalde passages grondig analyseren om de vertaling te verantwoorden.

Dit commentaar is in veel gevallen ook al noodzakelijk omdat er nog geen

²³) Zie de studies van EDZARD en YOSHIKAWA over de aspecten van het verbum (cfr Keilschriftbibliographie).

²⁴) Dit deel van de verbale structuur is nu bewerkt door G. GRAGG, *Sumerian Dimensional Infixes* (AOATS 5), Neukirchen, 1974.

²⁵) Een reeds klassiek voorbeeld is de „Normalform” (A. FALKENSTEIN, *Das Sumerische*, Leiden 1964 p. 45), een derde tempus van het verbum, die ontstaan is (in de verbeelding der Sumerologen) omdat het Sumerische verbum zich niet wil voegen naar de regels van een Indoeuropese vervoeging.

²⁶) Zie E. SOLLBERGER, „Problems of Translation” in *Orientalia* NS 42 (1973) pp. 158-161 over de vertaalproblematiek.

goed woordenboek is, evenmin als een algemeen aanvaard en tot op redelijke hoogte uitgewerkt grammaticaal systeem. Het commentaar moet dan juist detailpunten van lexicale of grammaticale aard uit de tekst ophelderen, en zo de resulterende vertaling rechtvaardigen. Nu is het jammer genoeg zo, dat deze commentaren nog al te vaak bestaan uit louter lexicale notities, die zelf dan in veel gevallen slechts een bibliografische aanduiding geven van de bestaande opvattingen over het te bespreken probleem en niets toevoegen; in het slechtste geval is het een zinloze lijst van geleerd aandoende sigla en wordt geen enkele opheldering gegeven van het probleem in kwestie. Als er al een probleem is: bepaalde publicaties gaan zover dat voor de meest eenvoudige Sumerische woorden uitvoerig „Belegstellen” worden verzameld en geciteerd, ook waar de tekst geen enkele moeilijkheid biedt²⁷⁾. Een goed commentaar zou m.i. allereerst beknopt moeten zijn, en beperkt tot die plaatsen die opheldering vergen; secundaire literatuur dient slechts vermeld waar en in zover de tekst een eventuele discussie over vroegere opvattingen aangaande deze kwestie nodig maakt. Bij voorkeur zal het commentaar enkele welgekozen passages uit ander Sumerische composities bevatten, die de opvatting van de auteur over de hier besproken passage steunen, zonder daarbij (trouwens onbereikbare) volledigheid te betrachten: een commentaar is immers geen woordenboekartikel. Het is dan ook beter bij de tekstuitgave een vertaalde en voor zover nodig blijkt beredeneerde woordenlijst te voegen, die het echte commentaar aldus kan verlichten²⁸⁾. Verder is het commentaar ook de geschikte plaats voor grammatische exposities (die men in zoveel Sumerologische publicaties pijnlijk mist) en tenslotte kan men hier ook details van stilistische en algemeen-inhoudelijke aard opnemen. De bedoeling van het commentaar moet toch immers altijd zijn het bevorderen van het begrijpen en appreciëren van de Sumerische tekst.

4. Aangezien het om litteraire teksten gaat, is ook de verdere stap van de *litteraire* of *poëtische* reconstructie vereist. Op het eerste gezicht lijkt het zo te zijn dat deze stap slechts kan gezet worden als de andere stadia doorlopen zijn en men reeds diep in de tekst is doorgedrongen. Maar aan de andere kant kan een goed begrip van een of ander stijlprincipe weer leiden tot het

²⁷⁾ Zie E. SOLLBERGER in *Bibliotheca Orientalis* vol. 25 (1968) p. 48: „Do we really have to keep on discovering America?” in een recensie van het overigens uitstekende werk van J. KRECHER, *Sumerische Kulllyrik*, Wiesbaden 1966.

²⁸⁾ Als voorbeelden kan men aanhalen W. W. HALLO & J. VAN DIJK, *The Exaltation of Inanna*, New Haven-London 1968; E. SOLLBERGER, *Business and Administrative Correspondence under the Kings of Ur*. (TCS I), Locust Valley, 1966, en G. GRAGG, „The Fable of the Heron and the Turtle” in *Archiv für Orientforschung* vol. 24 (1973) pp. 51-72.

juist interpreteren van een passage en zelf de juiste lexicale of grammaticale analyse verder helpen: de poëtische structuur werkt immers vaak zeer verhelderend voor de semantische of syntactische structuur, zodat ook hier sprake is van een voortdurende wisselwerking — hetgeen weer de noodzaak aanduidt van een grondig concentrische werkwijze. De moeilijkheid is dat we geen vast referentiekader voor de Sumerische poëtica hebben. Alhoewel in de laatste jaren met succes deelgebieden behandeld zijn missen we nog een standaardwerk over de Sumerische poëtica²⁹). Maar hier moet eerst nog veel detailonderzoek gebeuren, niet alleen in de zin van stilistische analyse van afzonderlijke werken, maar ook zo dat bepaalde stijlstructuren als eenheid nog moeten behandeld worden.

Het wil mij voorkomen, dat enkele van deze structuren reeds met vrucht zouden kunnen onderzocht worden; ik denk daarbij o.m. aan de verhaaltechniek van de epische teksten, of de strofische structuur van de klaagliederen^{29a}), of ook de beeldsymboliek der tempelhymnen, of de stilistische genrebepaling van de hymnisch-epische Inannalieder. Kleinere eenheden, zoals versstructuur en stijlfiguren, zijn inmiddels reeds behandeld en de eerste aanzet tot een analyse is reeds ondernomen³⁰), zodat men binnen niet al te lange tijd aan een omvattende synthese kan gaan denken. Deze litteraire analyse, die in een of andere vorm elke nieuwe uitgave van een compositie zou moeten vergezellen, zal zeker bijdragen tot beter begrip en grotere appreciatie van de Sumerische letterkunde.

Hiermee verbonden is natuurlijk ook de studie van de Sumerische literatuurhistorie, waar men nu ook inderdaad aan kan gaan denken: het materiaal is aanwezig, zij het nog niet allemaal in uitgegeven vorm, en het ligt voor de hand dat een betere kennis van de ontwikkelingsgang van de letterkunde in het algemeen ook licht zal werpen op de interpretatie van individuele werken³¹).

²⁹) Een sumerologische tegenhanger van bv. P. ZUMTHOR's *Essai de poétique médiévale* (Parijs, 1972) zou zeer welkom zijn.

^{29a}) Schrijver dezes neemt zich voor binnen afzienbare tijd enkele studies in deze zin te laten verschijnen.

³⁰) Men zie vooral H. LIMET, „Essai de poétique sumérienne” in *Kramer Anniversary Volume* (AOAT 25), Neukirchen 1976, pp. 327-334; *id.* „Les chants épiques sumériens” in *Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. 50 (1972) p. 1-24; ook nog H. SAUREN, „Zur poetischen Struktur der sumerischen Literatur” in *Ugarit-Forschungen* vol. 3 (1971) pp. 327-334; *id.* „Beispiele sumerischer Poesie” in *Jaarbericht Ex Oriente Lux* vol. 22 (1971-1972) pp. 255-306; een poging tot synthese werd ondernomen door C. WILCKE, „Formale Gesichtspunkte in der sumerischen Literatur” in *Assyriological Studies* vol. 20 (= Jacobsen Festschrift) pp. 205-316. Deze lijst is ver van uitputtend.

³¹) Zie W. W. HALLO, „Toward a history of Sumerian Literature” in *Assyriological Studies* vol. 20 (Festschrift Jacobsen), pp. 181-203.

5. Een laatste stadium zal dan bestaan in wat men kan noemen een *culturele* reconstructie. Tenslotte is dit de letterkunde van een bepaalde samenleving, en ze moet dan ook gezien worden *in* die samenleving. Dit is trouwens iets heel anders dan het bepalen van wat men noemt „Sitz-im-Leben” — een begrip dat m.i. trouwens gevaarlijk is, tenminste wat de Sumerische letterkunde betreft, omdat het zowel te eng is (men bespreekt slechts één aspect van de literatuur, en niet het meest wezenlijke) als te breed (men schenkt te veel aandacht aan extra-litteraire factoren). In ons geval moet men zich steeds goed realiseren dat het hier een geschreven letterkunde betreft, waarvan de voornaamste functie die is van litterair kunstwerk. Als men zo nodig een relevante functie in het dagelijkse leven wil zoeken, is die alleen maar te vinden in de *Edubba*, de Oudbabylonische school ³²). Niet alleen komen bijna alle tabletten daar vandaan; ook inhoudelijk horen zij op de eerste plaats hier thuis. Het wordt steeds duidelijker, zowel op uiterlijke als op interne gronden, dat het merendeel der litteraire producten te plaatsen zijn in de culturele sfeer van de *tupšarrūtu*, de ‚schrijfkunst’ in brede zin, die inhoudt kunnen lezen en schrijven, maar ook kunnen teksten verklaren, dichten, musiceren (voor de voordracht van teksten?), wetenschap beoefenen, enz. ³³). En dit gaat evengoed op voor tal van teksten, die ogenschijnlijk thuishoren in een andere omgeving, zoals het koninklijke hof ³⁴), of de tempel: tenslotte werden ook de priesters, of althans sommigen, in de *Edubba* opgeleid, zoals iedereen die geletterd was. De culturele achtergrond van deze letterkunde is dan het intellectuele leven van de (kleine?) groep „dons” en studenten van de Academies; en ook wat dit betreft is de Sumerische letterkunde enigszins te vergelijken, zeker wat de Oudbabylonische periode betreft, met de Latijnse letterkunde in het Westen gedurende en na de middeleeuwen. Hiermee wordt niet bedoeld dat er bv. geen bemoeienis was van het hof; maar het is treffend dat de vorsten zich juist laten voorstaan op hun maecenaat of persoonlijke cultuur, omdat zij zelf ook alumni van de scholen zijn ³⁵). Evenmin kan getwijfeld worden aan het bestaan van oudere monde-

³²) Over de *Edubba* zie men het in noot 9 vermelde werk van W. RÖMER, en verder A. W. SJÖBERG, „The Old Babylonian Eduba” in *Assyriological Studies* vol. 20 (Festschrift Jacobsen) pp. 159-179. Beide recente studies bevatten verwijzingen naar vroegere werken. Men zou hier kunnen zeggen dat de *Sitz-im-Leben* van de Sumerische literatuur het zittende leven van de schrijver is.

³³) Een goed beeld van de activiteiten in de school krijgt men uit de zogen. Examentekst A: cfr A. SJÖBERG, „Der Examentext A” in *Zeitschrift für Assyriologie*, vol. 64 (1975) pp. 137vv. Ook bij RÖMER (noot 9) pp. 20-21.

³⁴) Het beste voorbeeld hiervan is de Hymne B van Lipit-eštar; zie mijn uitgave van deze tekst binnenkort in het *Journal of Cuneiform Studies*.

³⁵) Zie e.g. de in noot 34 vermelde hymne; ook nog de betreffende passages in de Shulgi-B hymne (cfr noot 9).

linge overleveringen als een soort van ondergrond of oorspronkelijke bron van verschillende composities (vooral mythen en legenden of pseudohistorische avonturenromans), maar de teksten die wij bezitten zijn gesophisticierde literaire bewerkingen van deze oude stof, of meestal zelfs vrije nieuwe scheppingen die slechts zeer ten dele en eclectisch gebruik maken van ouder overgeleverd materiaal, dat trouwens haast niet te recupereren valt. We hebben geen sprookjes van Grimm, maar van Andersen.

Vanzelfsprekend vertoont de Sumerische cultuur tal van aspecten, van religieuze, politieke, economische, juridische en materiële aard, die allemaal hun bijdrage kunnen leveren aan het beter begrijpen van de literaire teksten, al was het maar om toespelingen op realia te verklaren. Het bijzondere is echter dat in ons geval dikwijls het omgekeerde waar is: de literatuur vormt onze beste en rijkste bron voor het bevatten van de Sumerische cultuur, en het is dan ook volkomen terecht deze literatuur te gebruiken om de cultuur, als de eenheid van haar verschillende aspecten, nader te onderzoeken. Voor bepaalde deelgebieden is dit gemakkelijker en duidelijker dan voor andere: er zijn bv. begrijpelijkerwijze talrijke disputen en essays die het leven op school behandelen, en hieruit kunnen we dus een vrij duidelijk beeld distilleren van dit aspect van de maatschappij ³⁶).

Maar er is meer. Vooral teksten met wat men kan noemen een ideologische inhoud (bv. mythen, heldenverhalen, religieuze teksten, pseudohistorie enz.) lenen zich ook dikwijls tot het bestuderen van de structuur van de samenleving, zoals ze door de leden ervan ervaren werd, en waarvan de cultuur in brede zin natuurlijk het wezen, het raam en de uiting is. Zo heeft ook de Sumerische literatuur een vrij belangrijke cultureel-anthropologische dimensie. En alhoewel de discipline van de culturele anthropologie in volle en controversiële ontwikkeling is — zeker geen bewijs van zwakte! — is het toch verheugend dat reeds pogingen worden aangewend onze teksten in deze zin te interpreteren ³⁷). Het onderzoek van een samenhangende groep van teksten, zoals bv. de Uruk-Arattaverhalen, of de oorsprongmythen volgens de methode die Lévi-Strauss zo schitterend gebruikte voor zijn studie van de Asdiwalstof ³⁸), zou niet alleen uitermate boeiend, maar tevens zeer relevant zijn.

³⁶) Zie de in noot 32 vermelde bijdragen, *passim*.

³⁷) Ondermeer enkele recente bijdragen van B. ALSTER (zie Keilschriftbibliographie), maar ook TH. JACOBSEN geeft in zijn *Treasures of Darkness*, New Haven, 1976, blijk van een dergelijke benadering, zij het zonder het technische jargon. Men zie ook nog de eerste hoofdstukken in G. KIRK, *Myth. Its meaning and Functions in Ancient and other Cultures*, 1970.

³⁸) C. LÉVI-STRAUSS, „The Story of Asdiwal” in *The Structural Study of Myth and Totemism*, (ed. E. LEACH), London, 1967, pp. 1-47. Om misverstand te vermijden wil ik

Samenvattend wil ik er nog graag op wijzen dat de hierboven geschetste verschillende stadia van reconstructie nooit zo netjes van elkaar te scheiden zijn, en dat ze evenmin een chronologie van onderzoeksmomenten impliceren. In de praktijk zal men steeds concentrisch tewerk gaan. De bedoeling is er op te wijzen dat voor een volwaardige ontsluiting van de zo rijke Sumerische letterkunde al deze aspecten moeten verdisconteerd worden, wil men komen tot een grotere verspreiding van, en vooral ruimer begrip voor deze schat die de oude Mesopotamiërs aan onze hoede hebben toevertrouwd. En tevens is dit stuk bedoeld als een apologie voor het soms moeizame, maar steeds boeiende werk van de weinig talrijke arbeiders in de wijngaard. Men kan dan de indruk krijgen dat het lang duurt vooraleer de producten van deze arbeid openbaar worden; zelf vind ik dat de tot nog toe geboekte resultaten lang niet slecht zijn, als men bedenkt dat 120 jaar geleden het schriftstelsel nog onbekend was, dat tot in de eerste decennia van deze eeuw überhaupt getwijfeld werd aan het bestaan van het Sumerisch als taal, dat deze taal geen aanknopingspunten biedt, en tenslotte dat de teksten over de hele wereld verspreid zijn en vaak bestaan uit minieme fragmentjes.

Ik geloof niet dat de Sumerologie zich hoeft te schamen.

Groningen, januari 1978

H. VANSTIPHOUT

er nog graag op wijzen dat mijn voorkeur voor deze interpretatieve methode niet impliceert dat ik geen oog heb voor het zeer belangrijke verschil tussen de Sumerische literatuur — bij uitstek geschreven — en de schriftloze overleveringen, die het materiaal voor de studie van LÉVI-STRAUSS hier en elders leveren. Toch wil ik met nadruk aandacht vragen voor zijn methode, die, in de grote traditie van de Franse „explication de texte”, in wezen bestaat uit lezen wat er staat.

OVER HET DATEREN VAN DODENBOEKEN

Van verschillende kanten heb ik het verzoek gekregen om te berichten over mijn ervaringen met het dateren van dodenboeken uit het Egyptische Nieuwe Rijk, de Achttiende tot en met de Eenentwintigste Dynastie, \pm 1550-950 v. Chr. Het chronologisch bepalen van die handschriften, als regel geïllustreerd met „vignetten”, is meestal verre van gemakkelijk. Bovendien is het weinige, dat over de methode gepubliceerd werd, onvolledig dan wel verouderd of anderszins onbetrouwbaar. Ik groepeer mijn opmerkingen naar criteria, die men kan aanleggen.

Geschiedkundige relaties. Betrekkelijk eenvoudig is de zaak, wanneer er intern of extern historische aanknopingspunten zijn, vooral bij de bezitter van het stuk. De papyrus van HOENEFER vermeldt, dat deze onder SETI I werkte, dus in het begin van de 19de Dyn. En het graf van JOEJA, waaruit o.m. zijn dodenboek afkomstig is, stamt uit de tweede helft van de 18de, nl. uit de regering van diens schoonzoon, AMENHOTEP III.

Weergave van de eigenaar. Met name kleding en haardracht van de eigenaar bieden veel minder houvast dan wel gedacht wordt. Zij variëren nogal eens binnen hetzelfde ms. Rituele of andere overwegingen bewerkten herhaaldelijk, dat de dode in een simpeler, achaischer toilet (vgl. fig. 23) verschijnt dan in het dagelijkse en vooral het officiële leven (vgl. fig. 24) van zijn tijd gebruikelijk was. Wèl ligt in een geval als van fig. 24 datering vóór de 19de Dyn. niet voor de hand.

Soms heeft men steun aan de wijze van tekenen. Zo vertoont de papyrus BUSCA de langgerektheid van de lichamen, die welbekend is onder de 19de Dyn.

Teken- en schildertechniek in de illustraties. De vorige alinea sprak over stijl in de 19de Dyn. In dat tijdperk ontwikkelen de vignetten zich fraai en kleurrijk en nemen zij in aantal toe, al daalt dan helaas de kwaliteit van de korresponderende teksten; zie fig. 23 en 24. Deze opgang bereikt — zij het onverminderd begeleid door zijn schaduw — een climax van bloei en gedurfdheid in de hiërogliefische exemplaren van de 21ste Dyn.

De 18de Dyn. is duidelijk aanvangsperiode. Dan treft men nog lineair uitgevoerde figuren aan, getuige het dodenboek van SESOSTRIS. Een stuk als dat van (BA)KAI verraadt de onbeholpenheid van het begin. Systematisch illustreren van de vermaarde spreuk, die als *Dodenboek (Db)* 17 bekend staat, komt pas van de 19de Dyn. af voor (fig. 23 is er een proeve van); aldus stelde SETHE in de *Göttinger Totenbuchstudien* vast.

Schrift en orthografie. Gedurende vijfhonderd jaar van het Nieuwe Rijk plegen de kopiïsten van het Dodenboek een vereenvoudigd hiërogliefen-

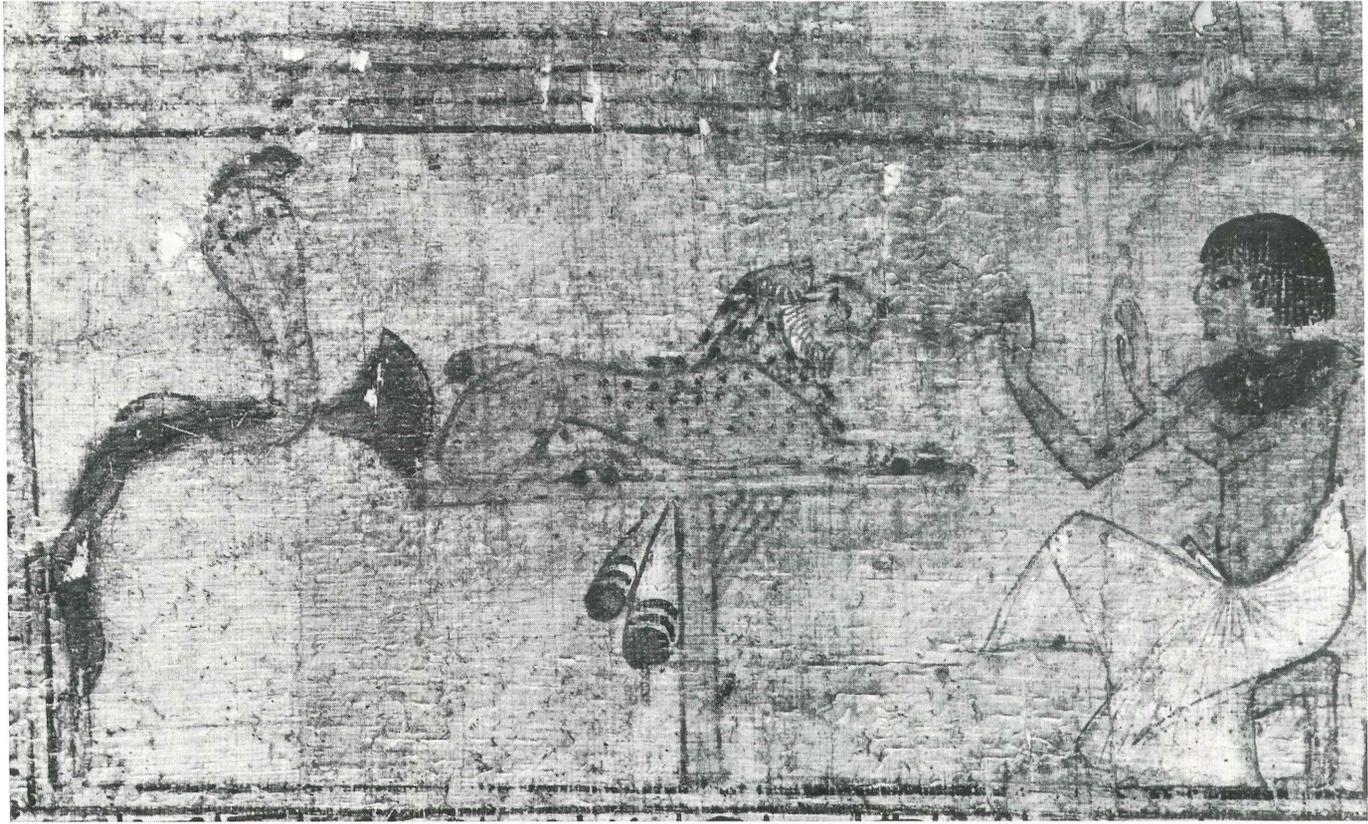

Fig. 23. Kenna tegenover een goddelijke leeuw (*D^b 17c*). Leiden T 2, bl. 12/3; 19de Dyn.

schrift te bezigen (cf. fig. 24). Aanvankelijk heeft dat nog een vrij robuust karakter, daarna wordt het vloeiender. Deze waarneming betekent echter geen grote assistentie bij het dateerwerk. Kloeke schrifttekens treft men niet slechts in de 18de Dyn. aan; soepeler vormen komen al eerder dan de 19de voor. Een ms kent herhaaldelijk meer dan één hand, elk uit een verschillend stadium. De papyrus van ANI uit de 19de Dyn. illustreert deze mogelijkheden goed; een specimen toonde ik in *Phœnix* 14 (1968), fig. 55.

De 21ste Dyn. voert naast de al genoemde hiërogliefische groep een hiëratische in. Voor deze is blijkbaar kenmerkend een eigenaardige kryptografische schrijfwijze van de godsnaam Atoem. Daarin wordt de *t* weergegeven door een skarabee (= *t3>t*); aldus introduceerde men het beeld van de ene zonnegod in de naam van de andere. Op grond van deze orthografie laat het ongepubliceerde dodenboek van TANETPASOE (?) zich wel aan dat tijdvak toewijzen.

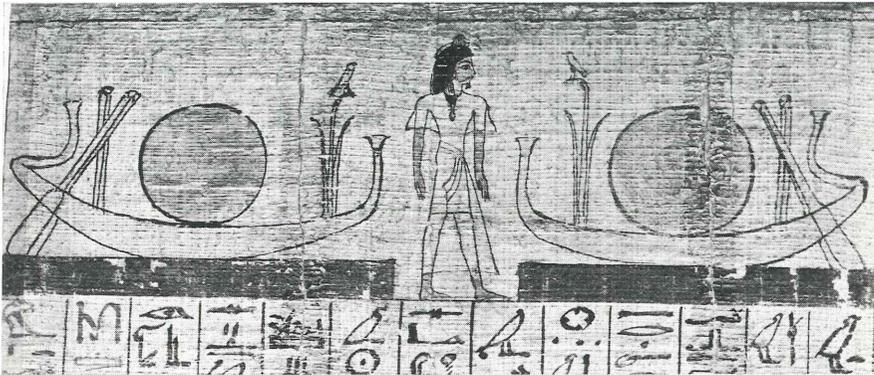

Fig. 24. De dode wisselt van zonneboot (*Db* 130). Leiden T 6, ongepubl.; 19de-20ste Dyn.

Keuze, redactie en plaatsing van spreuken. In principe biedt ieder exemplaar zijn eigen selectie van teksten. Toch kan men telkens weer enkele min of meer konstante groeperingen aanwijzen, al wisselt de onderlinge opeenvolging. Dat geldt o.a. voor de spreuken om de „zielen” van bepaalde plaatsen te kennen, *Db* 107/9 en 111/6. SETHE heeft daarbij chronologische onderscheidingen kunnen maken, ook m.b.t. het redigeren van de afzonderlijke teksten. Hij observeerde *t.a.p.* bijvoorbeeld, dat *Db* 114 in de 18de en in de 21ste Dyn. figureert, maar niet in de tussenliggende Ramessiedentijd.

Spreuken, die minder homogeniteit t.o.v. elkaar vertonen, treden soms eveneens duidelijk gezamenlijk op. ANI en KENNA onderscheiden zich van kollega's door hun keuze van *Db* 110, 148, 185 en 186, die zij in deze volgorde en aan het slot van de rol opnamen.

Selektie en thematiek van vignetten. Analyse geeft ook hier indicaties; boven kwam al het illustreren van spreuk 17 aan de orde. Vergelijking met de fresco's in de Thebaanse graven blijkt vruchtbaar; cf. *Phœnix* 17 (1971), fig. 23. De lijkdoek van HAPI kon mede door de wijze, waarop het transport van de mummie bij *Db* 1 is afgebeeld, in de 19de-20ste Dyn. geplaatst worden.

T.a.v. het dodenboek van NEFERWEBENEF aarzelt een beschouwer tussen de 18de en de 19de Dyn. KEES opteerde voor de laatstgenoemde in de aangehaalde serie *Totenbuchstudien*. Hij krijgt gelijk, als men het grote aantal overeenstemmingen registreert met vignetten van elders, die jonger dan de 18de zijn.

Andere elementen. Wanneer een ms aan de naam van de eigenaar stelselmatig de titel „Osiris”, ongeveer de notie van ons „wijlen”, laat voorafgaan, kan volgens SETHE t.a.p. de leeftijd niet verder teruggaan dan de 19de Dyn.

Het tweezijdig benutten van een papyrus voor één dodenboek, zoals dat van PTAHMOSE, valt het hele Nieuwe Rijk door te signaleren. Evenzo het incidentele gebruik van bladgoud in een vignet, bv. bij ANHAI. Deze aspecten dragen weinig of niet tot een datering bij.

Dat laatste geldt dunkt mij ook voor de enkadring. Deze brengt men aan om hetzij een illustratie (fig. 23) hetzij een spreuk, eventueel elk van beide, maar hij kan zeer wel ontbreken (fig. 24). Het geheel van tekst en vignetten wordt als regel in een enkele, dubbele of driedelige lijst gevat (fig. 23 en 24), die vaak egaal gekleurd is. Het dodenboek van AMENHOTEP wordt daarentegen door een band met daarin een rij sterren omzoomd. Het betreft een niet uitgegeven papyrus te Londen benevens fragmenten in privé-bezit te Stockholm en — naar ik kon konkluderen — in het Schriftmuseum J. A. DORTMOND in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. PETERSON plaatst het dokument in de 18de Dyn.

Ten slotte twee voorbeelden van datering, waarbij hierboven beschreven factoren dienst deden. In 1928 gaf VON BISSING het dodenboek van INIPEHEFNECHTOE, hem uit de kunsthandel bekend, in het licht. Op ondeugdelijke gronden dacht hij aan de 18de Dyn. Kort daarop korrigeerde SPIEGELBERG dat in „aus dem Ende des N. R., etwa 21. Dyn.” Het staat thans vast, dat het stuk in deze dynastie thuis hoort. Door determinering van twee voorwerpen uit de grafinventaris, maar eveneens door aansluiting aan een andere papyrus. Niet die van KAMARA gelijk SPIEGELBERG meende, doch de ongepubliceerde van TABAKTENCHONSOE, die ik te Kaïro bewerkte. Deze bevat de kaart van het Offerveld (*Db* 110), en met illustraties *Db* 149, 77 (begeleid door vignetten van 17), 89, 138, 148, 81 A en 1. Ook ons ms begint (niet: eindigt, zoals de uitgever dacht) met het paradijsveld, t.a.p. Tafel I,

3. Later treft men o.a. 77 aan, opnieuw vergezeld door een vignet van 17 (T. I, 2), en 81 A (T. I, 1). De vormgeving der afbeeldingen van 110 en 17 lijkt tot in details frappant op die in het exemplaar in Kaïro. Als voorbeeld noem ik uit 17 een eigenaardige kegelachtige figuur met benen, ogen en voorhoofdsband. Zijn uiterlijk is vermoedelijk te danken aan of althans beïnvloed door de contemporaine *mythologische papyri*; in elk geval offreert alleen de 21ste Dyn. hem.

Vergelijking van handschriften speelt ook in het volgende een rol. In het te Wenen berustende, niet uitgegeven dodenboek van PAJNEFERNEFER, hoofdarchivaris van de beide schatthuizen van de Amonstempel, is o.m. de gerichtsscène uit *Db* 125b opgenomen. SEEBER heeft erop gewezen, dat de weergave aldaar sterk doet denken aan slechts twee andere uit een groot aantal bronnen, beide uit de 21ste Dyn. Eén is de papyrus van TA(J) OEHERIET in Leiden; het taferel werd ook gereproduceerd in *Phœnix* 14 (1968), fig. 56. Op mij inmiddels getoonde foto's constateerde ik een nog treffender overeenkomst tussen Weense en Leidse vignetten. Ik bedoel de plattegrond van de sarkofaagkamer, *Db* 151 A. De versies lijken in hoge mate op elkaar en wijken opvallend af van hun vele kollega's. Zo ontbreken de vier magische tichels en hun amuletten, maar is de god Thoth onder twee gedaanten aanwezig.

Alleen al deze beide gevallen van nauwe onderlinge korrespondentie en contrast met talrijke anderen vormen er voldoende aanwijzing voor, dat het stuk in Wenen uit dezelfde dynastie stamt en niet uit de voorafgaande Ramesiedische (SEEBER) periode. Nu levert *Papyrus Turijn* 1979 een brief (*LRL* 27) over, door WENTE ongeveer tussen de jaren 19 en 23 van RAMSES XI gedateerd, van een PAJNEFERNEFER. Deze was schrijver van de genoemde thesaurie te Thebe. Wellicht mogen wij in hem onze man zien, aan het eind van de 20ste Dyn. in een vroeger stadium van zijn loopbaan. Dat zou de wordingstijd van het Weense dodenboek preciseren tot: begin 21ste Dyn.

Overzicht der besproken dodenboeken:

- AMENHOTEP, Londen, B.M. 10489 + Stockholm + Amsterdam, Schriftmus. Dortmund, 22; cf. PETERSON, *Orientalia Suecana* 16 (1967), 16-21; DORTMOND, *De wereld schreef*, Amsterdam, [1969], 13 (blijken fragmenten van *Db* 1, 17b, 18, 22, 23, 78, 85, 86, 141/3);
- ANHAI, Londen, B.M. 10472: ed. WALLIS BUDGE, London, 1899;
- ANI, Londen, B.M. 10470: ed. WALLIS BUDGE, London, 1890 e.v.;
- (BA)KAI, Warschau 21884: ed. ANDRZEJEWSKI, Warszawa, 1951;
- BUSCA, Milaan, Ospedale Maggiore: ed. CHIAPPA, Milano, 1972;
- HAPI, Swansea, Wellcome Coll. W 869: ed. HEERMA VAN VOSS, *Phœnix* 20 (1974), 335/8;
- HOENEFER, Londen, B.M. 9901: ed. WALLIS BUDGE, London, 1899;
- HOREMACHBIET, Leiden T 6: zie onderschrift fig. 24 en cf. NAVILLE, *Das aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie*. Einleitung, Berlin, 1886, 93;
- INPEHEFNECHTOE: ed. VON BISSING, *ZAS* 63 (1928), 37/9; cf. 152/3, SPIEGELBERG;
- JOEJA, Kaïro 51189: ed. NAVILLE, London, 1908;

- KAMARA, Kaïro 40007: ed. NAVILLE, Paris, 1912;
 KENNA, Leiden T 2: ed. LEEMANS, Leyden, 1882; cf. HEERMA VAN VOSS, *Kunst voor de eeuwigheid*, Leiden, 1966, 11/4;
 NEFERWEBENEF, Parijs, Louvre III 93 + Montpellier: ed. RATIÉ, Le Caire, 1968;
 PAJNEFERNEFER, Wenen, Kunsthist. Mus. 3860: cf. SEEBER, *Untersuchungen zur Darstellung des Totengerichts im Alten Ägypten*, München-Berlin, 1976, 204 en 237;
 PTAHMOSE, Krakau MNK IX-752/1-4: ed. LUFT, *ZÄS* 104 (1977), 46-75;
 SESOSTRIS, Wenen, Nationalbibl. Aeg 10994-10997: ed. THAUSING - KERSZT-KRATSCHMANN, Kaïro, 1969;
 TABAKTENCHONSOE, Kaïro (hiërogl., 21ste Dyn.): zie boven;
 TA(J)OEHERIET, Leiden T 3: ed. HEERMA VAN VOSS, Basel, 1971;
 TANETPASOE, Leiden T 26: cf. HEERMA VAN VOSS, *Zwervers van gene zijde*, Leiden, 1970, 13 en pl. 2, en *JEOL* 24 (1975/6), 48 (bevat beginvignet en *Db* 23, 24, 25, 26 en 28).

Voorschoten

M. HEERMA VAN VOSS

De reproductie van de illustraties geschiedt met vriendelijke toestemming van de Directie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Foto's: F. G. VAN VEEN.

BOEKENNIEUWS

An economic study of the village of necropolis workmen at Thebes. Dat is de ondertitel van: J. J. JANSSEN, *Commodity prices from the Ramessid period*, Leiden, Brill, 1975 (XXVI + 601 p.; f 180.—). De verschijning van dit boek is een gebeurtenis van belang. Het geeft ons een directe kijk op het dagelijks leven van Egyptenaren en op hun maatschappij. Dankzij de zorgvuldige arbeid van één der zeer weinige deskundigen uit niet alleen Nederland, maar de hele wereld. De auteur heeft bovendien kans gezien deze omvangrijke publikatie te voltooien naast zijn dagelijkse verplichtingen als docent en redacteur, hetgeen mij tot een dubbele gelukwens aan hem en aan zijn lezers brengt.

Dr JANSSEN's bronnen dateren uit \pm 1300-1075 en bestaan als regel uit teksten op scherven (ostraka). Zij hebben betrekking op het arbeidersdorp te Deir el-Medine. Zowel over die ostraka als over het dorp schreef hij in *Phoenix* 10 (1964), 116-121. Een artikel, dat een levendige schildering biedt van de plaatselijke gemeenschap en de omstandigheden, waaronder men werkte en woonde. Aan het slot komt daar ook het (netelige) probleem van de prijzen van gebruiksvoorwerpen ter sprake.

Aan het juist genoemde onderdeel is nu het boek gewijd, dat voor het eerst het volledige materiaal behandelt. Het bespreekt echter niet enkel de prijzen, het gaat ook in op lonen en transacties. Het beperkt zich zelfs niet tot een beeld van de economie in het dorp, maar betreft die van heel Egypte in het onderzoek.

Kortom: dit werk betekent een primeur in de sociaal-ekonomische ge-

schiedenis. En zijn schrijver toont zich een waardige en tegelijk onafhankelijke leerling van Professor ČERNÝ, aan wiens nagedachtenis hij zijn studie opdroeg.

M. HEERMA VAN VOSS

MESHORER, YA^cAKOV, *Nabataean Coins* (Jerusalem, 1975, in-4°, [VIII +] 112 p., 8 pl.; Qedem, Monographs of the Institute of Archaeology. The Hebrew University of Jerusalem, 3). Prijs: U.S. \$ 15.—.

Het koninkrijk Nabataea strekte zich uit in het zuidelijk deel van de huidige staten Israël en Jordanië. Het kwam tot een bijzondere bloei in de eerste eeuw vóór en de eerste eeuw van onze tijdrekening.

Nabatese vorsten hadden een tijd over Damascus geregeerd; daar werd door sommigen onder hen munt geslagen, waarin men sterk de Griekse invloed, t.w. die van de Seleukiden-munten, doorvoelt. De vroegste zilveren vooral bronsmunten werden er omstr. 110 v. C. geslagen door Aretas II. Ook hebben zijn opvolgers Obodas I en Rabbel I van dit recht gebruik gemaakt. Vooral de munten van Aretas III te Damascus geslagen van 84 tot 71 v. C. vallen op; ze dragen nog een legende met koningsnaam en -titel in het Grieks en nog niet in de eigen taal van de Nabateeërs, een tak van het Aramees.

Pas onmiddellijk na de onderwerping van gans Syrië door Pompeius in 63 en de aanvallen door de Romeinse veldheer Scaurus op de hoofdstad Petra in 62 v. C. is Nabataea, hoe paradoxaal ook, een nationale munt beginnen te slaan met opschriften in het Nabatees. Achtereenvolgens zijn alle vorsten van 62 v. C. tot 106 na C. in de muntslag vertegenwoordigd, t.w. Obodas II (62-60 v. C.), Malichus I (60-30 v. C.), Obodas III (30-9 v. C.), Syllaecus (9 v. C.), Aretas IV (9 v. C.-40 na C.), Malichus II (40-70), Rabbel II (70-106). Onder keizer Trajanus ging de politieke afhankelijkheid van het land verloren.

Aan deze twee eeuwen muntgeschiedenis heeft Y. MESHORER de eerste gedetailleerde monografie gewijd. Vlug doch nauwkeurig wordt eerst de geschiedenis van het land geschetst, als mede die van het numismatisch onderzoek van 1857 tot 1958. Namen van vorsten werden in de loop van die jaren op de munten ontcijferd; niet alle komen voor bij de antieke auteurs, noch in de Nabatese inscripties; de problemen van opvolging en chronologie werden alzo nauwkeuriger gesteld en beantwoord. Zo is b.v. de eerste vorst die nationale munt met Nabatese legende slaat, Obodas II, ons onbekend uit de literaire teksten, doch staat hij wel vermeld in een Nabatees opschrift; dit is ook het geval met Rabbel II.

De zeven koningen, die echt Nabatiese munten hebben geslagen, hebben allen zilver aangemunt en, op Obodas II na, ook brons. In geen van beide metalen werden er op artistiek vlak indrukwekkende stukken geproduceerd. In brons zijn er slechts enkele van Malichus I, Obodas III en Aretas IV, die een doorsnede van 2,5 cm bereiken en een gewicht van 11 tot 12 cg. De zilverstukken wogen aanvankelijk, van Obodas II tot Obodas III, wat meer dan 6,50 g, wat een halve sheqel vertegenwoordigde, waarbij de wijd verbreide sheqel van Tyrus als maatstaf diende; onder Obodas III werd de muntvoet gewijzigd en gebracht op zowat 4,40 g, hetgeen aan deze munten blijkbaar de waarde gaf van de Romeinse denarius (p. 29-30). Wel moet hierbij rekening gehouden worden met het fijngehalte, wat de auteur zo goed mogelijk heeft gedaan. Het gehalte is echter slechts gebrekkig bekend, omdat de auteur niet beschikte over ontleding van kernfysische, fysische of chemische aard: hij heeft slechts beroep kunnen doen op het soortgelijk gewicht, waarvan hijzelf (p. 56) de slechts relatieve waarde onderstreept. Onder Aretas IV zakte het gewicht soms, en na hem regelmatig, onder, zelfs tot ver onder de 4 g. De Romeinse denarius was inmiddels niet zo zwaar door ontwaarding aangetast.

Op de voorzijde vertonen de munten de beeldenaar van de vorst, van de regering van Obodas III af zeer dikwijls in dubbel portret samen met de koningin, terwijl onder Aretas IV en diens twee opvolgers vrij dikwijls, onder Malichus II zelfs meestal, de vorstin als volwaardig type op de keerzijde voorkomt. We kunnen echter moeilijk beweren dat deze portretten er erg realistisch uitzien; in geen geval doorstaan ze de vergelijking met de gelijktijdige meesterlijke keizersportretten op de munten van het Romeinse rijk. Als typen van keerzijden kunnen b.v. nog voorkomen een adelaar, een overvloedshoorn of twee gekruiste overvloedshoornen, een hand met de palm naar voren gekeerd, en een vrouwelijk personage met opgeheven hand.

De opschriften zijn van het type: *ʿbdt mlkʿ mlk nbṭn*, „Obodas de koning, koning van de Nabateërs”, of ook korter, soms reeds onder Obodas III, zonder de eerste titel *mlkʿ*. De namen van de koningen luiden: *ʿbdt, mlkw* (Malichus), *ḥrtt* (Aretas), *rbʿl* (Rabbel) en slechts de letter *sin* (*š/š*) voor de usurpator Syllaeus. Die van de koninginnen: *ḥldw mlkt nbṭw* (Ḥuldu, koningin van de Nabateërs) onder Aretas IV, *šqlit* met dezelfde titel (Shuqailat, tweede echtgenote van Aretas IV) (p. 55-56), *šqlit ʿḥtb mlkt nbṭw* (Shuqailat, zijn zuster, koningin van de N.) onder Malichus II, en, onder Rabbel, achtereenvolgens *šqlit ʿmh mlkt nbṭw* (Shuqailat zijn moeder, koningin van de N.) en *gmlt ʿḥtb mlkt nbṭw* (Gamilat zijn zuster, koningin van de N.). Enkele malen wordt ook de naam vermeld van prins *pšʿl*, of afgekort *pš* (Phasaël), zoon van Aretas IV.

De meeste munten dragen de aanduiding van het regeringsjaar waarin ze werden geslagen: *šnt* (jaar) gevolgd door het getal in volle letters of in cijfers.

Niet alle jaren zijn vertegenwoordigd in de exemplaren die konden worden onderzocht. Ook werd er hoogst waarschijnlijk niet elk jaar munt geslagen. Sommige jaren zijn bijzonder goed vertegenwoordigd; b.v. (p. 21) alle bekende bronzen munten van Malichus I dateren uit zijn 27e en 28e regeringsjaar d.i. 34 en 33 v. C., jaren gedurende welke een verschrikkelijke oorlog tegen Herodes van Judaea woedde en moest worden gefinancierd. Zo ook gedurende het 21e jaar van Obodas III (10/9 v. C.).

De betekenis van verschillende tekens als L (p. 22-23), *ḥ* en *ᶜ* wordt ook onderzocht. Voor *ᶜ*, geschreven als een cirkeltje O, tracht de auteur er — op een wijze die ons wat ver gezocht lijkt — het muntatelier van Reqem (d.i. Petra) in te herkennen (p. 27-28); niet eens wordt de mogelijkheid overwogen er de naam van de versterkte plaats *ᶜbdt*, *ᶜAvdat*, in te zien, een interpretatie die ons aantrekkelijk en verdedigbaar zou schijnen.

Op het gebied van de instellingen biedt de auteur een interessante uitleg over de titel *ᶜḥ mlkᶜ*, „broeder van de koning”, gevoerd door Syllaeus, de sterke man in de laatste regeringsjaren van Obodas III (p. 38 en beter nog p. 61-62 en 79).

Van belang zijn ook de gegevens en discussie over muntnamen: *slᶜim* (*selaᶜim*) in opschriften van Aretas IV en wijzend op de zilvermunten die een denarius waard geweest zouden zijn (p. 30); *mᶜḥ kšp*, een zilveren maᶜah, *ḥš kšp*, een half-zilver(stuk), alhoewel beide geplaatst op bronsmunten, en *rbᶜ* of *rbwᶜ*, een kwart (p. 49-52), en *šlm*, geheel, eenheid (p. 58-59), alle bronsmunten (nog eens in lijstvorm p. 60).

Naast de onvoldoende gestaafde interpretatie van *ᶜ* als Reqem, zijn er nog enkele puntjes die men kan betreuren, hetzij om de methode, hetzij om het resultaat, b.v. een teken bestaande uit een lange verticale streep met nagenoeg in het midden twee korte horizontale strepen naar rechts, normaal als de letter sin te lezen, wordt gewoonweg een kwart draai naar links gedraaid, wat een monogram zou vormen bestaande uit *ᶜ* en *b*, de naam van Obodas (procédé en resultaat schijnen zeer bedenkelijk), terwijl twintig regels verder toch naar de betekenis van *š/š* wordt gezocht. — Op verschillende plaatsen (o.m. p. 31, 53, 49, 61) wordt een toevoeging in de tekst ingelast zonder voldoende te zijn geïntegreerd (b.v. ingeleid met de woorden: after the completion of this work), waar het zeer gemakkelijk en hoegenaamd niet storend geweest zou zijn de voorafgaande tekst in een paar woorden op de vereiste plaats aan te passen en alzo geen verkeerde mening te doen ontstaan (b.v. p. 31, over de onderbrekingsduur van de zilveeraanmuntung door

Obodas III), te meer daar de achteraf bekend geworden munten toch op hun plaats in de catalogus en in de illustratie zijn opgenomen, met een nummer voorafgegaan van „sup” (plementary).

De illustratie, samengebracht op acht platen, is spijtig niet uitstekend. De stukken zelf zijn, dit moet men toegeven, meestal ondankbaar: gebrekkig geslagen, afgesleten of slecht bewaard. De foto's die bij elkaar werden gebracht zijn onregelmatig van belichting en dikwijls vrij somber, soms nauwelijks voldoende om te zien wat er op de munt staat. De druk is tamelijk zwak. Het is wel jammer dat zo dikwijls in recente werken die technische kant het lange en geduldige werk van heuristisch en interpretatie door de auteur gepresteerd niet ten goede komt. Want zeker heeft de bekwame en ervaren auteur de kennis van de geschiedenis van Nabataea in het algemeen (en zelfs ten dele van de geschiedenis van Palestina) en van de munstgeschiedenis van het land in het bijzonder aanzienlijk verrijkt en op zeer vele punten nauwkeurig toegelicht. Een ieder die zich met om het even welk aspect van de geschiedenis van dat land zal bezig houden is verplicht dit waardevolle boek te raadplegen.

P. NASTER

Aramaica

Op het gebied van de Aramese taal- en letterkunde zijn enkele belangrijke nieuwe uitgaven te melden. In de serie „Bar-Ilan Studies in Near Eastern Languages” verscheen in 1976 een Engelse vertaling (door M. SOKOLOFF) van E. Y. KUTSCHER's haast klassiek geworden *Studies in Galilean Aramaic* (8vo, geb., 114 p.), de belangrijkste bijdrage op dit gebied sinds DALMANS grammatica uit 1905. Deze oorspronkelijk in het Hebreeuws, in het tijdschrift *Tarbiz* (21-23, 1950-52), gepubliceerde studies legden een nieuwe grammaticale basis voor de studie van dit Aramese dialect, zowel door KUTSCHER's grote kennis van het materiaal en linguïstische talenten, als door het feit dat hij zijn grammatica uitsluitend baseerde op betrouwbare handschriften, met name op Ms. Vat. Ebr 30 van Berešit Rabba, vrijwel niet beïnvloed door het taaleigen van het Aramees van de Babylonische Talmud (vgl. hoofdstuk 2 van het boek). De zorgvuldige Engelse editie — waarvoor alle citaten uit dit ms. werden gecollationeerd — bevat in een appendix (p. 97-105) notities uit het handexemplaar van de auteur (voor zover niet in de vertaalde tekst verwerkt) en een door de vertaler bijgewerkte bibliografie.

Van de hand van M. J. MULDER verscheen in de serie Exegetica *De targum op het Hooglied. Inleiding, vertaling en korte verklaring* (Bolland,

Amsterdam 1975; 8vo, 128 p.). Het maakt een belangwekkende targum (ontstaan vóór de 7e eeuw), met een uitgesproken midraš-karakter, die zich presenteert als een poetische profetie van Salomo over Israels heilgeschiedenis, met sterk allegorische elementen, voor een grotere kring van belangstellenden goed toegankelijk, en informeert in het algemeen over de Targums.

In Oxford verscheen in 1975 het tweede deel van JOHN C. L. GIBSON, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions* (Clarendon Press: Oxford Univ. Press, 8vo, geb., xx + 192 p., xii pl.; prijs ca. f 60.—) getiteld: *Aramaic Inscriptions (including inscriptions in the dialect of Zenjirli)*. Het eerste deel werd in *Phoenix* 18, 1972, p. 208v. aangekondigd. Het verschaft Engelstalige lezers, maar zeker niet alleen hun, toegang tot een belangrijk corpus teksten via inleidingen, teksteditie, vertaling, commentaar en bibliografie. De t.a.v. deel 1 geuite wens om kopieën of foto's van de originele teksten op te nemen, is in vervulling gegaan via goede platen (pl. x-xii geven als addendum foto's van teksten in deel 1 behandeld, o.a. de Lachisj-ostraca). De auteur moest uit het omvangrijke materiaal uiteraard een selectie maken. Het chronologisch eindpunt ligt bij het einde van het Perzische Rijk, tevens de fase waarin het „Rijksaramees" gaandeweg getransformeerd wordt in lokaal onderscheiden dialecten. De meeste inscripties in het Oud-Aramees zijn opgenomen (hfdst. I, p. 1-59), evenals de in een eigen, verwant dialect geschreven teksten uit Zinčirli (hfdst. II, p. 60-86). Hoofdstuk drie bevat „Early inscriptions in Imperial or Official Aramaic", waartoe de schrijver — wat niet idereen met hem eens zal zijn — ook de Barrakab-inscripties uit Zinčirli rekent. De noodzaak van een selectie doet zich hier langzamerhand voelen (6e eeuw en later), wegens de overvloed van materiaal, en komt vooral tot uiting in hoofdstuk IV „Inscriptions from Persian Times" (p. 118-158). De belangrijkste, meer monumentale teksten (o.a. die uit Klein-Azië) zijn opgenomen; uit papyri en ostraca moest een beperkte keuze gemaakt worden. De Elefantine-papyri, als groep een aparte positie innemend en beschikbaar in goede edities, alsmede de z.g. „Driver-papyri", zijn niet opgenomen, maar wel de zeven Hermopolis Papyri, die op deze wijze goed toegankelijk zijn gemaakt. Uitvoerige indices van namen, woorden, geciteerde teksten (O.T. en inscripties), alsmede een kaart en enkele schrift-tabellen besluiten dit waardevolle boek, dat de belangstelling voor de boeiende Aramese epigrafiek zal stimuleren.

Een nieuw hulpmiddel voor de bestudering van Aramese teksten is het in 1976 bij Brill te Leiden verschenen deel in de „Semitic Study Series" (NS Vol. IV), *Aramaic Texts from Qumran, with translations and annotations*, (Vol. I) door B. JONGELING, C. J. LABUSCHAGNE en A. S. VAN DER

WOUDE (x + 131 p., f 28.—). Het boek maakt, min of meer of de wijze van E. LOHSE, *Die Texte aus Qumran* (dat de Hebreeuwse teksten biedt), de voornaamste Aramese teksten uit Qumran op een deskundige wijze toegankelijk, ook voor wie de dure eerste tekstedities niet tot zijn beschikking heeft.

Tenslotte moet hier nog melding gemaakt worden van het reeds in 1974 verschenen tweede deel van de *Neue Ephemeris für Semitische Epigraphik* (Wiesbaden; 178 p., 14 pl.; vgl. voor deel 1 *Phœnix* 18, p. 205v.), uitgegeven door R. DEGEN, W. W. MÜLLER en W. RÖLLIG. RÖLLIG is verantwoordelijk voor de eerste drie bijdragen, gewijd aan hoofdzakelijk fenicische inscripties: een nieuwe, beschadigde sarcofaag-inscriptie uit Byblos (ca. 500 v. C.); een nieuwe bewerking van de tekst op de twee amuletten uit Arslan Taş; en een verzamelartikel „Alte und neue Elfenbeininschriften” (p. 1-63). De studies gewijd aan Aramees materiaal zijn van DEGEN: ze handelen over een stuk van de oudste tot dusverre bekende Aramese papyrus (eind 7e eeuw); over nieuwe fragmenten van Aramese papyri uit Elefantine; over Aramese inscripties uit Taimā² en omgeving; en over de betekenis van het woord *bgn* te Hatra. Voorts schrijft hij over de Syrische inscriptie uit Bireçik (de oudst bekende uit het jaar 6; no. 1 in DRIJVERS' *Old-Syriac Inscriptions*) en over een Hebreeuwse inscriptie uit Jemen (5e-7e eeuw?). MÜLLERS bijdragen betreffen teksten uit Zuid-Arabië; uit Saba en Qatabān. Het van veel goede, getekende copieën, vergelijkende schrifttabellen en foto's voorziene deel is een waardevolle bijdrage tot de semitische en epigrafiek.

„The Making of the Past”

Elsevier-Phaidon (London-Oxford) is een nieuwe historisch-archeologische serie gestart met bovengenoemde titel, die voor de niet-specialist, student of reiziger, de belangrijkste fasen van de vroege geschiedenis der mensheid wil beschrijven en tonen. De nadruk zal daarbij liggen op een up-to-date presentatie, waarbij rekening wordt gehouden met de laatste vondsten en interpretaties, omdat de geschiedbeschrijving op deze gebieden voortdurend in ontwikkeling is. De auteurs zullen vakspecialisten zijn. De inhoud zal bestaan uit een overzicht van de geschiedenis, aan de hand van de belangrijkste moderne en oude ontdekkingen, afgewisseld met verhalende gedeeltes over de eerste onderzoekers, reizigers en archeologen. Veel aandacht wordt besteed aan een visuele reconstructie van de oude kulturen, door middel van tekeningen, schetsen en plattegronden. Alle delen zijn uiteraard rijk geïllustreerd, gebruik makend van het royale 4to-formaat. Aan het eind volgen suggesties voor „further reading” en uitvoerige (10 p.)

„glossaries” waarin namen, technische termen en begrippen worden verklaard, soms met behulp van tekeningen. De redactie berust bij erkende vakmensen als JOHN BOARDMAN, BASIL GRAY en DAVID OATES.

Het spreekt vanzelf dat in deze serie ook ruime aandacht aan het oude Nabije Oosten wordt geschonken. Tot de nu verschenen delen behoren o.a. die over *Biblical Lands* door P. R. S. MOOREY (Keeper van het Ashmolean Museum te Oxford); *The Aegean Civilizations* door PETER WARREN (Senior Lecturer in Aegeische archeologie aan de Universiteit van Birmingham); en *The Egyptian Kingdoms* door A. ROSALIE DAVID (als egyptologe verbonden aan het Museum van de Universiteit van Manchester). Deze boeken kunnen zonder reserve aanbevolen worden: ze zijn duidelijk en deskundig geschreven, voortreffelijk geïllustreerd, en inderdaad up-to-date. Het fotomateriaal is rijk geschakeerd en omvat ook veel minder algemeen bekende afbeeldingen, terwijl de tekst goed met de illustraties samenspeelt. De titels van de zeer geslaagde onderdelen „visual history” — boven genoemd — geven een indruk van inhoud en opzet. Men vindt in deze delen de volgende thema's: Hazor, een Kanaänietische stad; Aardewerk: sleutel tot het verleden; Salomo's tempel (met veel aandacht voor BUSINK's laatste reconstructie); Persepolis; De graven van Mycene; Myrtos, een nieuw opgegraven nederzetting uit de Vroege Bronstijd op Kreta; Het paleis van Minos; Thera — een stad uit de Bronstijd onder een vulkaan; De Egyptische Pyramide; Tutanchamons graf; De Egyptische tempel; Tell el-Amarna, een Egyptische stad.

Deze gebonden boeken, 4to, 152 pag., kosten nog geen vier Engelse ponden (ca. f 20.—) en zijn een aanwinst voor de literatuur. Aangekondigd en ten dele inmiddels reeds verschenen, zijn o.a. nog de volgende delen: D. en J. OATES, *The Rise of Civilization* (in het Nabije Oosten); A. JOHNSTON, *The Emergence of Greece; The First Empires* (in Mesopotamië) door J. N. POSTGATE.

K. R. VEENHOF

Prijsvraag Teylers Godgeleerd Genootschap

„Gevraagd wordt een onderzoek naar het gebruik van de bijbelse geschriften in de Koptische teksten van Nag Hammadi”. Te beantwoorden vóór 1 mei 1979.

Nadere inlichtingen: Directeuren van Teylers Stichting, Damstraat 21, Haarlem.

